

Steunpunt Gelijkekansenbeleid – consortium UA en UHasselt – 2006

ISBN 90-77271-31-7 978-90-77271-31-5

Wettelijk Depot: D/2006/3680/11

NUR 747

Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd en/of openbaar gemaakt door middel van druk, fotokopie, microfilm, geluidsband of op welke andere wijze ook, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Druk- en bindwerk : Drukkerij Peten

DE MAATSCHAPPELIJKE POSITIE VAN HOLEBI'S EN HUN SOCIALE NETWERKEN:

Over vriendschap en andere bloedbanden

Alexis Dewaele

Steunpunt Gelijkekansenbeleid (S-GKB)

Nele Cox

Wim Van den Berghe

Universiteit Gent - Vakgroep Sociologie

Promotor:

Prof. Dr. John Vincke

Universiteit Gent - Vakgroep Sociologie

Steunpunt Gelijkekansenbeleid - Consortium Universiteit Antwerpen en Universiteit Hasselt

Inhoudstafel

INLEIDING.....	1
1. HOLEBI'S EN HUN SOCIALE OMGEVING.....	3
1.1. De maatschappelijke positie van holebi's in de samenleving	3
1.1.1 Culturele aspecten met betrekking tot holebi's als minderheidsgroep.....	4
1.1.2 Structurele aspecten met betrekking tot holebi's als minderheidsgroep..	10
1.1.3 Gevolgen van de maatschappelijke positie van holebi's: stigmabewustzijn en geïnternaliseerde homonegativiteit.....	14
1.2. De sociale ondersteuning van holebi's	17
1.2.1 families of choice: de keuzefamilies van holebi's	18
1.2.2 Familie in het leven van holebi's	20
1.2.3 Holebi's en hun intieme partner(s)	22
1.2.4 De werkomgeving.....	25
1.2.5 De buurtomgeving.....	28
1.2.6 Participatie binnen de holebi-gemeenschap als bron van sociale steun..	30
1.3. Conclusie	36
2. METHODOLOGIE	37
2.1. Zzip: een uniek Vlaams onderzoeksproject met betrekking tot de leefsituatie van holebi's in Vlaanderen	37
2.2. Uitdagingen van holebi-onderzoek.....	38
2.2.1 Afbakening van de doelgroep: een verborgen populatie.....	39
2.2.2 Gebrek aan grootschalig kwantitatief onderzoek.....	40
2.2.3 Gebrek aan diversiteit en representativiteit van steekproeven bij holebi- onderzoek.....	41

2.3.	Beschrijving van de gehanteerde technieken met betrekking tot de dataverzameling	42
2.3.1	De Zzip campagne: het verleiden van potentiële respondenten.....	42
2.3.2	Rekrutering van respondenten uit een verborgen populatie	44
2.3.3	Dataverzameling via het internet of Computer Assisted Data Collection (CADAC)	49
2.4.	De volledige Zzip vragenlijst	54
2.4.1	Globale inhoud en kenmerken van de vragenlijst	54
2.4.2	Het prétesten van de vragenlijst	55
2.4.3	De globale respons.....	56
2.4.4	Vergelijkingsbasis en interpretatie van de resultaten.....	57
2.4.5	Het in kaart brengen van de sociale netwerken van holebi's	59
3.	RESULTATEN	61
3.1.	Demografische gegevens	61
3.2.	Sociaal netwerk.....	63
3.2.1	Algemene netwerkmetingen.....	63
3.2.2	Gezin en familie	65
3.2.3	Buren en collega's / medestudenten	68
3.2.4	Partner.....	71
3.2.5	Vrienden en vriendinnen	71
3.2.6	Het vertrouwensnetwerk	75
3.2.7	Participatie aan het verenigingsleven en vrijwilligerswerk.....	80
4.	SAMENVATTING EN DUIDING.....	85
4.1.	Het globale persoonlijke netwerk.....	86
4.2.	Gezin en familie	87
4.3.	Buren en collega's of medestudenten	87
4.4.	Partnerschap.....	88

4.5.	Vrienden en vriendinnen	88
4.6.	Het vertrouwensnetwerk	89
4.7.	Participatie aan het verenigingsleven en vrijwilligerswerk	90
4.8.	Algemeen besluit.....	91

BIBLIOGRAFIE	95
---------------------------	-----------

Lijst van afbeeldingen en tabellen

Afbeelding 1: Zzip-affiches.....	43
Tabel 1: Infobron (via welke bron bent u op deze site geraakt?)	47
Tabel 2: Geslacht naar dataset	62
Tabel 3: Leeftijd naar dataset	62
Tabel 4: Opleiding naar dataset.....	63
Tabel 5: Aantal netwerkliden.....	63
Tabel 6: Gemiddelde contactfrequentie met de netwerkliden.....	64
Tabel 7: Gemiddelde verbondenheid met de gezinsleden	65
Tabel 8: Gemiddelde contactfrequentie met de gezinsleden	67
Tabel 9: Kinderen	68
Tabel 10: Kinderen uit heteroseksuele relatie naar geslacht.....	68
Tabel 11: Kinderen uit holebiseksuele relatie naar geslacht.....	68
Tabel 12: Kinderwens naar geslacht	68
Tabel 13: Gemiddelde contactfrequentie met burens en met collega's of medestudenten..	70
Tabel 14: Gemiddelde verbondenheid met burens en met collega's of medestudenten.....	70
Tabel 15: Vaste partner	71
Tabel 16: Hoeveel goede vriend(inn)en heb je?	72
Tabel 17: Aantal goede vriend(inn)en naar geslacht.....	72
Tabel 18: Aantal goede vriend(inn)en naar dataset	73
Tabel 19: Hoeveel van je goede vriend(inn)en zijn holebi?.....	73
Tabel 20: Verbondenheid heterovriend(inn)en	74
Tabel 21: Verbondenheid holebivriend(inn)en	75
Tabel 22: Aantal vertrouwenspersonen	76
Tabel 23: Aantal vertrouwenspersonen naar geslacht.....	77
Tabel 24: Aantal vertrouwenspersonen naar dataset	77
Tabel 25: Wie zijn de vertrouwenspersonen?	79
Tabel 26: vertrouwenspersonen naargelang dataset en partnerstatus	80
Tabel 27: Lidmaatschap holebi-organisatie	80
Tabel 28: Actief lidmaatschap reguliere verenigingen	81
Tabel 29: Vrijwilligerswerk in holebi-specifieke en niet reguliere organisaties	82
Tabel 30: Aantal verenigingen waar holebi's aan vrijwilligerswerk doen.....	82

Inleiding

In de media wordt maar al te graag uitgepakt met de idee dat holebi's¹ trendsetters zijn (De Tijd, 1995; Vlaeminck, 2001; Verhoeven, 2001). Dit stereotype haalt het niet van de realiteit², maar bevat wel een kern van waarheid. De socioloog Anthony Giddens (1992) sprak over holebi's (i.e. homomannen, lesbiennes en biseksuelen) als 'prime experimenters': holebi's zouden de eerste groep zijn binnen de samenleving die (al dan niet succesvol) experimenteerden met alternatieve relatievormen. Noodgedwongen weliswaar, omdat de samenleving met haar heersende normen structureel geen voorzieningen had voor relatiepartners van hetzelfde geslacht en omdat het destijds ondenkbaar was dat personen van hetzelfde geslacht een huwelijk zouden aangaan. Het experimenteren met alternatieve relatievormen is één voorbeeld dat de bijzondere positie van holebi's in de samenleving illustreert. Het is immers deze positie die hun kansen wat betreft relatievorming bepaalt.

Uit literatuurstudie (zie 1.1) blijkt dat holebi's een minder gewaardeerde maatschappelijke positie innemen, ondanks de enorme vooruitgang die in België werd gemaakt zowel op juridisch als op cultureel vlak. Het ervaren van een minderheidsstatus vloeit eerder voort uit een heteronormatief en schijntolerant klimaat dan uit ervaringen met flagrante discriminatie of het ervaren van holebi-foob fysiek geweld (zie Dewaele & Michielsens, 2003).

Het is een opgave voor elke holebi om sociale ondersteuning te vinden met betrekking tot het leren omgaan met deze minderheidsstatus. Voor holebi-jongeren is het vaak een

¹ Holebi's zijn homomannen, lesbiennes en biseksuelen.

² Hoofdredacteur Steven Redant van het glossy homo tijdschrift Gus stelt: "Het is een cliché maar een waar cliché dat veel homo's meer geld kunnen uitgeven dan hetero's, niet omdat zij beter zouden betaald worden maar wel omdat zij vaak leven als tweeverdieners zonder kinderen. En vaak zijn homo's trendsetters. Dat is niet alleen in de mode zichtbaar". Het cliché van de kapitaalkrachtige DINKS (Double Income No Kids) wordt echter tegengesproken door Amerikaans (Badgett, 1998) en Europees onderzoek (Arabsheibani, Marin & Wadsworth, 2005; Frank, 2006). Weinig kwalitatief marketingonderzoek (met erg vertekende steekproeven) en de grote zichtbaarheid van welstellende homomannen liggen aan de basis van dit vooroordeel. We merken tevens op dat men het in de media meestal heeft over holebi's als trendsetters terwijl men eigenlijk vooral homomannen bedoelt.

zoektocht naar anderen die hun ervaringen delen en met wie ze zich kunnen identificeren, het begin van een identiteitsproces dat een leven lang duurt. Sociale netwerken doen hier hun intrede. Het is de sociale omgeving van holebi's die hen stigmatiseert maar die hen tevens de mogelijkheden geeft om met dit anders zijn om te gaan. Het vinden van een ondersteunende omgeving is fundamenteel: in het gezin, op het werk, op school en niet in het minst bij zijn of haar (holebi)vrienden.

In dit onderzoeksproject gaan we op zoek naar gelijkenissen en verschillen tussen het sociaal netwerk van holebi's en dat van de doorsnee Vlaming. Dit onderzoek is exploratief van aard. Nog nooit werden de sociale netwerken van holebi's immers zo uitgebreid in kaart gebracht. We bevroegen ongeveer 3000 holebi's (via een online enquête aangevuld met papieren enquêtes³) en maakten waar mogelijk een vergelijking met 1500 Vlamingen⁴ die representatief geacht worden met betrekking tot een doorsnede van de Vlaamse bevolking. Holebi's worden verondersteld om afwezige, conflictueuze of verstoorde familiale relaties (bijvoorbeeld omwille van hun coming out) te compenseren door uitgebreide vriendschapsnetwerken op te bouwen (zie 1.2.1). Dit fenomeen benoemt men bij holebi's als families of choice of keuzefamilies. We gaan na in welke mate we dit aan de hand van ons onderzoek bevestigd zien: beschikken holebi's over families of choice? Ook wat betreft de kwaliteit van relaties (met burens, collega's enzovoort) gaan we na of er verschillen zijn wanneer we deze vergelijken met de doorsnee Vlaming. We trachten een aantal voorzichtige conclusies te trekken wat betreft de mate waarin holebi's voldoende ondersteuning kunnen vinden in hun sociale netwerken. Dit alles kan immers gevolgen hebben voor hun mentaal welzijn en hun kansen om een succesvol leven uit te bouwen.

³ Het onderzoeksproject waarbij 3000 holebi's bevestigd werden, gebeurde onder leiding van Prof. John Vincke van de vakgroep sociologie (Ugent). Binnen dit project (genaamd het Zzip project) werd een samenwerking tot stand gebracht met de onderzoekscel seksuele voorkeur van het Steunpunt Gelijkekansenbeleid. De onderzoekscel seksuele voorkeur zou zich binnen het Zzip project in eerste plaats bezighouden met de studie naar de sociale omgeving van holebi's. Voor meer info zie 2. in dit rapport.

⁴ Deze 1500 Vlamingen werden bevestigd door de Administratie, Planning en Statistiek, een onderzoeksinstituting van de Vlaamse overheid. Voor meer info zie 2.4.4 in dit rapport.

1. Holebi's en hun sociale omgeving

In dit onderzoek gebruiken we de term holebi om homomannen, lesbiennes en biseksuelen aan te duiden. Het is een verzamelnaam voor personen die zich (seksueel) aangetrokken voelen tot anderen van hetzelfde (en soms andere) geslacht. Dit hoeft geen stabiel gegeven te zijn. Iemand kan in een bepaalde levensfase een homoseksuele relatie aangaan, terwijl men later een heteroseksuele relatie aangaat (Dewaele & Motmans, 2003). We willen in deze studie tevens niet voorbijgaan aan zij die een homoseksueel verlangen hebben en/of homoseksuele gedragingen stellen en zichzelf toch niet omschrijven als homo, lesbo of biseksueel. Iedereen die een homoseksuele component in zijn of haar leven erkent, behoort tot onze onderzoekspopulatie.

In het eerste deel van deze literatuurstudie geven we de positie van holebi's in de samenleving aan omdat deze, naast andere factoren, bepaalt welke kansen zij hebben om al dan niet beroep te kunnen doen op sociale ondersteuning. De gestigmatiseerde positie die zij innemen leidt immers tot het ervaren van holebi-specifieke stressoren, stigmabewustzijn en geïnternaliseerde homofobie. Deze kunnen hun mentaal welzijn beïnvloeden en creëren een behoefte aan holebi-specifieke ondersteuning. In een tweede deel kijken we naar de mate waarin holebi's deze ondersteuning in hun sociale omgeving al dan niet vinden. We differentiëren naar verschillende sociale velden of sociale deelnetwerken (vriend(inn)en, familie, partnerrelatie, collega's, burens en participatie binnen de holebi-gemeenschap).

1.1. De maatschappelijke positie van holebi's in de samenleving

Om zicht te krijgen op de invloed van de samenstelling en kenmerken van een sociaal netwerk⁵ op het individu, moet men de manier waarop deze netwerken ingebed zijn in

⁵ Met het sociaal netwerk worden die groepen van mensen bedoeld die zich rondom het individu verzamelen en waarmee dit individu op regelmatige basis contact heeft. Het betreft dus de intieme persoonlijke gemeenschap

een ruimere sociale structuur in kaart brengen (Kawachi & Berkman, 2001:465). Daarom gaan we na welke positie holebi's innemen in de samenleving. Welke houding neemt men aan ten opzichte van holebiseksualiteit in de samenleving? Hoe uit dit zich in verschillende structurele domeinen van de samenleving (in de werkomgeving, in een schoolomgeving enzovoort)? Wat zijn de gevolgen hiervan voor holebi's?

1.1.1 Culturele aspecten met betrekking tot holebi's als minderheidsgroep

Cultuur kan in zijn meest brede zin gezien worden als alles wat door de mens in de loop der tijden werd verworven (waarden, normen, kennis, technieken, enzovoort) (Vincke, 2002b:347). Het immateriële karakter van cultuur, waar we ons in deze studie op richten, staat binnen de sociologie het meest centraal en komt tot uiting in de definitie van cultuur als een geheel van 'opvattingen'. Deze opvattingen omvatten waarden (opvattingen over juistheid en onjuistheid), normen (opvattingen over wat hoort), verwachtingen (opvattingen over wat zal gebeuren) en doeleinden (opvattingen over wat wenselijk is) (Vranken & Henderickx, 2004:185). We willen hier nagaan welke opvattingen er door groepen van mensen gehanteerd worden met betrekking tot holebiseksualiteit.

Attitudes in de samenleving

Homoseksualiteit kan volgens Elchardus, Chaumont & Lauwers (2000) rekenen op een relatief hoge aanvaardingsgraad. Wat dit precies betekent, trachten we te beschrijven aan de hand van een aantal cijfergegevens uit enquêtes afgenomen bij de Belgische bevolking en bij de bevolking van andere Europese landen⁶. Daarnaast maken we gebruik van onderzoek dat specifiek over holebi's gaat.

waartoe het individu behoort en deze is samengesteld uit vriend(inn)en, vertrouwenspersonen, gezinsleden, eventuele partner, burens en collega's of studiegenoten.

⁶ We hadden de vergelijking in attitudes ten opzichte van holebiseksualiteit kunnen uitbreiden naar landen over heel de wereld en dit aan de hand van de World Values Survey (EVSG & WVSA, 1999-2004). We verkiezen echter in eerste plaats een vergelijking te maken met de buurlanden van België omdat deze landen, gezien hun ligging, cultuur en politiek het meeste aansluiten bij België en dus ons inziens een meer zinvolle vergelijkingsbasis bieden.

Uit de European Values Study⁷ (EVSG & WVSA, 1999-2004) blijkt dat België in vergelijking met de buurlanden een tussenpositie inneemt wat betreft (on)verdraagzaamheid ten opzichte van homoseksualiteit. De Britten scoren in deze survey het slechtste van alle Belgische buurlanden: maar liefst één vierde van hen (24%) wil liever geen homoseksueel als buur. De Belgen en de Fransen scoren meer verdraagzaam met respectievelijk 17% en 16%. In West Duitsland heeft 12% van de inwoners liever geen homoseksueel als buur. De Nederlanders scoren (samen met de Zweden) het meest verdraagzaam van alle Europeanen: slechts 6% van hen wil niet naast een homoseksueel wonen. Ook meer recente gegevens uit de European Social Survey (Jowell, 2004/2005) tonen de tussenpositie aan van België in vergelijking met diens buurlanden: 5% van de Nederlanders vindt dat holebi's *niet* vrij moeten zijn om een leven te leiden zoals zij dat willen. 9% van de Britten is die mening toegedaan, 11% van de Belgen, 13% van de Fransen en 14% van de Duitsers. Hoewel de vraagstelling in de European Social Survey anders is dan die in de European Values Study (EVSG & WVSA, 1999-2004), lijkt het er op dat de verschillen in attitudes ten opzichte van holebiseksualiteit in deze West-Europese landen niet meer zo ver uit elkaar liggen in vergelijking met 1999. Uit de European Social Survey (1999) blijkt alvast niet meer zulk een uitgesproken negatieve houding bij de Britten. Uit deze enquête blijkt nog steeds dat de Nederlanders (samen met de Zweden, Denen en IJslanders) van alle West-Europeanen het meest open staan ten opzichte van holebiseksualiteit.

Uit Nederlands onderzoek blijkt dat mannen, lager opgeleiden en personen met een sterke religieuze overtuiging negatiever staan ten opzichte van homoseksualiteit dan vrouwen, hoger opgeleiden en niet religieuze Nederlanders (Adolfsen, Keuzenkamp & Kuyper, 2006:54). Uit de European Values Study (EVSG & WVSA, 1999-2004) blijkt eveneens dat mannen⁸, lager opgeleiden⁹ en religieuze¹⁰ Belgen meer aangeven dat ze liever niet naast

⁷ In de European Values Study (EVSG & WVSA, 1999-2004) stelt men twee vragen die de attitudes ten opzichte van homoseksualiteit meten. Een eerste vraag betrof naast wie men liever niet zou willen wonen. Verschillende groepen mensen kan men aanduiden waaronder homoseksuelen (naast onder andere joden, personen met een strafblad, moslims,...). De tweede vraag betreft of men homoseksualiteit nooit gerechtvaardigd of altijd gerechtvaardigd vindt. Men kan ook een tussenliggend antwoord aanduiden. De respondent kan zijn of haar antwoord aanduiden op een continuumschaal met waarden van 1 ('nooit gerechtvaardigd') tot 10 ('altijd gerechtvaardigd').

⁸ 20% van de mannen woont liever niet naast een homoseksueel. Bij vrouwen is dat slechts 15%.

⁹ 26% van de laag opgeleiden wil geen homoseksueel als buur. Bij personen met een gemiddeld opleidingsniveau

een homoseksueel wonen in vergelijking met vrouwen, hoger opgeleiden en niet religieuze Belgen. Met betrekking tot leeftijd zijn de gegevens meer dubbelzinnig. Personen van middelbare leeftijd (tussen 30 en 49 jaar) beweren het minst problemen te hebben met een homoseksuele buur (12%). 16% van de jongeren (tussen 15 en 29 jaar) wil geen homoseksueel als buur. Bij personen van 50 jaar en ouder loopt het percentage op tot 23%. Het is moeilijk te verklaren waarom jongeren zich negatiever opstellen dan personen van middelbare leeftijd. Mogelijk zijn jongeren meer geneigd om polariserend te denken omwille van hun eigen zoektocht naar een (seksuele) identiteit. Daarom zouden ze alles wat buiten het vanzelfsprekende valt, als een bedreiging ervaren (Bour, Gresnigt en Tielman, 1986:23). Uit andere enquêtegegevens blijkt echter duidelijk dat met het stijgen van de leeftijd ook de afwijzing van gelijke rechten voor holebi's toeneemt (Dimarso / Gallup, 1997; Lodewyckx, 2002). Dit kan wijzen op een effect van leeftijd¹¹ of cohorte¹² of van beide.

De attitudes van de Belgen ten opzichte van homoseksualiteit verbeteren naargelang de tijd vordert (EVSG & WVSA, 1999-2004). In 1990 wil 24% van de Belgen geen homoseksueel als buur hebben. In 1999 is dit percentage gedaald tot 17%. In 1981 vindt nog bijna de helft van de Belgen (47%) dat homoseksueel gedrag nooit te rechtvaardigen is, terwijl dit in 1999 slechts geldt voor ongeveer een vierde van de Belgen (26%). In 1981 vindt slechts 3% van de Belgen homoseksueel gedrag altijd te rechtvaardigen, terwijl dit in 1999 geldt voor bijna een vijfde van de Belgen (19%) (EVSG & WVSA, 1999-2004).

is dat 17%, bij hoog opgeleiden slechts 11%.

¹⁰ Afhankelijk van hoe vaak men haar of zijn geloof in praktijk brengt, geeft men vaker aan liever geen homoseksueel als buur te willen. Het verschil is het grootst tussen zij die één keer per week of meer hun geloof praktiseren en zij die minder dan één keer per week hun geloof praktiseren. Bij de eerste groep wil 26 à 27% liever geen homoseksueel als buur. Bij de tweede groep schommelt dat percentage tussen slechts 16 tot 18%.

¹¹ De attitude wordt verklaard door de leeftijd: hoe ouder men wordt, hoe negatiever men komt te staan ten opzichte van holebi's.

¹² Een cohorte effect wordt ook een historisch effect genoemd. Een cohort is een groep van mensen die allen beïnvloed werden door dezelfde nationale of internationale historische gebeurtenissen. Men heeft het ook vaak over een generatie-effect. In dit specifiek geval betekent dit dat ouderen negatiever staan ten opzichte van holebi's omdat ze in een ander, meer conservatief maatschappelijk klimaat opgroeiden en niet omdat ze een hogere leeftijd bereikt hebben.

Voorts vindt maar liefst 75% van de Vlamingen dat men naast het huwelijk voor heteropartners ook andere samenlevingsvormen wettelijk moet erkennen¹³ (Waege & Agneesens, 2001). 70% van de holebi's is er dan ook van overtuigd dat het maatschappelijk klimaat ten opzichte van holebi's verbetert (Vincke & Stevens, 1999b) en ze ervaren minder dan vroeger een maatschappelijke druk om zich te conformeren aan heteroseksuele standaarden en normen (Baert & Cockx, 2002).

De Belgen nemen wat betreft attitudes ten opzichte van holebiseksualiteit een tussenpositie in, in vergelijking met de buurlanden¹⁴. Het maatschappelijk klimaat is doorheen de tijd aanzienlijk verbeterd. Dat merken we aan de peilingen naar attitudes en ook holebi's ervaren dit zo. Mannen, personen van 50 jaar en ouder, laag opgeleiden en religieuze personen hebben wel een meer homonegatieve ingesteldheid in vergelijking met respectievelijk vrouwen, personen jonger dan 50 jaar, hoger opgeleiden en niet religieuze personen.

Er is nog steeds een aanzienlijke groep mensen die holebiseksualiteit beschouwen als iets afwijkend van de norm of abnormaal. Extreme gevallen van homofobie zijn echter eerder uitzonderlijk. Vaker wordt gewag gemaakt van een meer subtiele negatieve instelling ten opzichte van holebi's die men aanduidt als 'schijntolerantie'. Dit tonen we in het volgend deel aan.

Schijntolerantie

Uit het jaarverslag 2006 van het Centrum voor Gelijkheid van Kansen en voor Racismebestrijding (CGKR) blijkt dat 17% van de discriminatiemeldingen verband hield met discriminatie op basis van seksuele voorkeur, waarvan de meeste meldingen betrekking hebben op beeldvorming in de media, arbeid en tewerkstelling (De Witte, 2006). Tevens meldt het CGKR dat bijna alle gevallen van fysieke of verbale agressie die werden gemeld aan de dienst niet-rationale discriminaties te maken hebben met de seksuele voorkeur van het slachtoffer.

¹³ Toen de gegevens voor dit onderzoek werden verzameld, was het burgerlijk huwelijk voor holebi's nog niet opengesteld.

¹⁴ We benadrukken dat de vragen uit de European Values Study en de European Social Survey een erg beperkt beeld geven van de attitudes ten opzichte van holebiseksualiteit. Het zijn echter de enige bestaande cross nationale gegevens.

In een peiling van Dimarso / Gallup (1997) was 14% van de ondervraagden van mening dat homoseksualiteit een afwijking was van de norm die niet getolereerd zou mogen worden. Een meerderheid van de Vlamingen is er voorstander van om aan homoseksuele koppels dezelfde rechten toe te kennen als aan heteroseksuele koppels. Wanneer het echter gaat om het recht op adoptie of het opvoeden van kinderen door een homoseksueel koppel, dan betoont slechts één derde zich voorstander (Dimarso / Gallup, 1997).

Ook meer recente gegevens (Corijn, 2004) tonen aan dat de doorsnee Vlaming een dubbelzinnige houding aanneemt ten opzichte van gelijke rechten voor partners van hetzelfde geslacht. Bijna een derde van de ondervraagde Vlamingen vindt het een goede zaak dat men het burgerlijk huwelijk nu ook heeft opengesteld voor homoseksuele paren. Een even groot deel vindt dit echter geen goede zaak en nog eens een derde heeft er geen uitgesproken mening over. Als het om ouderschap gaat, vindt 38% het goed dat twee vrouwen een kind opvoeden. Gaat het over twee mannen die een kind opvoeden, dan is dat slechts 30%. Omgekeerd ziet 36% twee vrouwen liever niet instaan voor de opvoeding van een kind en dit percentage loopt op tot 44% als het gaat om twee mannen. Er is dus minder vertrouwen in het ouderschap uitgeoefend door twee mannen. 53% van diezelfde respondenten vindt wel dat een kind door een alleenstaande moeder moet kunnen worden opgevoed (Corijn, 2004). Belgen hebben dus meer vertrouwen in een kind dat opgevoed wordt door één moeder dan door twee partners van hetzelfde geslacht.

De meeste Nederlanders waarderen halebiseksualiteit als iets positief en vinden dat halebí's hun leven moeten kunnen leiden zoals ze dat willen (de Graaf & Sandfort, 2000:15,50). De tolerantie daalt echter wanneer het gaat over het mogen adopteren of opvoeden van kinderen door paren van hetzelfde geslacht. Ook wanneer homoseksualiteit dichterbij komt (wanneer het bijvoorbeeld over een familielid gaat), wordt de houding minder tolerant (de Graaf & Sandfort, 2000:15,50)¹⁵. Deze ambivalente houding wordt omschreven als schijntolerantie. Schijntolerantie betekent dat men vindt dat halebí's mogen doen en laten wat ze willen, maar dat wel moeten voldoen aan de 'algemeen geaccepteerde norm' zoals die door de heteroseksuele omgeving wordt vastgesteld (Bour, Gresnigt & Tielman, 1986; Schuyf & Krouwel, 1999:172). Halebí's worden eerder

¹⁵ De Graaf & Sandfort (2000:3-4) verzamelden 73 publicaties die na 1990 verschenen met betrekking tot empirisch sociaal wetenschappelijk onderzoek naar de maatschappelijke positie van halebí's in Nederland.

getolereerd dan als gelijkwaardig beschouwd en men verwacht dat ze zich niet al te zichtbaar maken (Borghs & Hintjens, 2000). Van Wijk en anderen (2005) maken vanuit dit perspectief een onderscheid tussen traditionele homonegativiteit¹⁶ en moderne homonegativiteit¹⁷, waarbij de discrepantie tussen attitudes (negatieve gevoelens koesteren ten opzichte van holebi's en deze groep als een bedreiging zien) en gedrag (zich positief uitlaten ten opzichte van holebi's omdat men weet dat het koesteren van vooroordelen slecht is) benadrukt wordt. Schijntolerantie lijkt zich te ontwikkelen in een klimaat van politieke correctheid. De meeste mensen vinden dat holebi's gelijke rechten moeten krijgen, maar concrete initiatieven om dit te verwezenlijken zoals de openstelling van het burgerlijk huwelijk of de mogelijkheid om kinderen te adopteren voor partners van hetzelfde geslacht worden nog steeds door een minderheid van de mensen gedragen. Het huidige klimaat in Vlaanderen ten opzichte van holebi's omschrijven we, om die redenen, als schijntolerant.

Heteronormativiteit en de onzichtbaarheid van holebi's¹⁸

Schijntolerantie vindt zijn oorsprong in heteronormativiteit. Heteronormativiteit verwijst naar instituties, praktijken en attitudes die heteroseksualiteit tot een geprivilegieerd systeem in de dominante cultuur maken (Salo, 2004:194). Het omvat de heteroseksuele assumptie: men gaat er van uit dat iemand heteroseksueel is, tot het tegendeel is bewezen. De heteroseksuele assumptie is een attitude die onder andere in stand wordt gehouden door de onzichtbaarheid van holebi's in de samenleving. Immers, wat niet zichtbaar of gekend is, ligt buiten het verwachtingspatroon van mensen. Heteronormativiteit en schijntolerantie beïnvloeden op hun beurt het gedrag van holebi's wat zich uit in negatieve anticipatie: men verbergt zijn of haar seksuele voorkeur uit angst voor de negatieve gevolgen van een coming out (Vincke & Stevens, 1999b). Het doorbreken van onzichtbaarheid heeft zowel een effect op het welzijn van holebi's als op de attitudes in de samenleving. Deze zichtbaarheid is immers enerzijds belangrijk voor holebi's om hun gevoelens van isolement te doorbreken (Borghs & Hintjens, 2000). Anderzijds leidt de zichtbaarheid van holebiseksualiteit tot het doorbreken van

¹⁶ i.e. het verwerpen van homoseksualiteit en het beschouwen als een zonde, ziekte en onnatuurlijk.

¹⁷ i.e. de meer abstracte, subtiele en minder manifest negatieve vorm van traditionele homonegativiteit.

¹⁸ Voor een meer uitgebreide bespreking van heteronormativiteit en de onzichtbaarheid van holebi's, verwijzen we naar Dewaele & Michielsens (2003:45-47).

stereotiepen over holebi's. Deze zichtbaarheid schept immers ontmoetingsmogelijkheden. Wanneer hetero's in verschillende levenssferen met holebi's in contact komen, wordt hun stereotype beeldvorming omtrent die groep doorbroken (Pelleriaux & Van Ouytsel, 2003:126). Het fenomeen werkt ook in de omgekeerde richting: heteronormativiteit en schijntolerantie werken onzichtbaarheid in de hand omdat holebi's als gevolg daarvan negatief anticiperen en zich dus niet outen als holebi (Dewaele & Michielsens, 2003:45-47).

Wat betreft culturele aspecten met betrekking tot holebi's als minderheidsgroep besluiten we dat de maatschappelijke houding schijntolerant is. Ze wordt niet zozeer door vijandigheid gekenmerkt, maar wel door de verwachting dat holebi's de heteroseksuele norm volgen. De heteroseksuele assumptie maakt dat men een zichtbaarheid van holebiseksualiteit niet altijd tolereert, dat men geen oog heeft voor de aanwezigheid van holebiseksualiteit in de samenleving of dat men deze aanwezigheid als minderwaardig beschouwt. Holebi's ervaren een verbetering betreffende het maatschappelijk klimaat, maar verbergen vaak hun seksuele voorkeur als gevolg van heteronormatieve invloeden en (perceptie van) discriminatie. De onzichtbaarheid van holebi's is zowel een gevolg als een oorzaak van heteronormativiteit.

1.1.2 Structurele aspecten met betrekking tot holebi's als minderheidsgroep

De invloed van het heteronormatieve en schijntolerante klimaat laat zich tevens gelden in sociale structuren zoals het onderwijs, de werkomgeving, de welzijnssector en de openbare ruimte. De culturele evolutie die zich heeft voorgedaan met betrekking tot holebiseksualiteit laat zich echter ook merken in de structuren van een samenleving. In eerste instantie stellen we dit vast binnen het juridische veld. Waaldijk (2006) geeft acht stappen aan die de wetgeving van een bepaald land moet doorlopen om tot een volledige juridische erkenning van homoseksualiteit te komen. België heeft, sinds de openstelling van het burgerlijk huwelijk voor paren van gelijk geslacht en de mogelijkheid voor deze paren om kinderen te adopteren, al deze stappen doorlopen (Waaldijk, 2006). Deze juridische evolutie maakt van België één van de meer progressieve Europese landen maar maakt tevens duidelijk welke lange weg men heeft afgelegd. Dat holebi's altijd rechten ontkend zijn die voor heteroseksuelen vanzelfsprekend waren, toont hun minderheidsstatus aan.

Jeukens, Devuyst & Vanoutryve (2002:56) onderscheiden vier indicatoren die op Europees niveau gehanteerd worden om de emancipatie van holebi's in een bepaald land te meten:

- de gelijkschakeling voor holebi's en hetero's van de minimum leeftijdsgrens voor seksueel contact;
- de depenalisatie van homoseksualiteit;
- de realisatie van een anti-discriminatiewetgeving;
- het toekennen van burgerrechten aan holebi's.

In België zijn al deze voorwaarden verwezenlijkt. De minimumleeftijd voor seksueel contact ligt zowel voor holebi's als voor hetero's op 16 jaar (Reekie, 1997), homoseksualiteit is niet strafbaar (Jeukens, Devuyst & Vanoutryve, 1996) en sinds 12 december 2002 werd de antidiscriminatiewetgeving, die seksuele voorkeur expliciet vermeldt als potentiële discriminatiegrond, definitief in de senaat goedgekeurd. Hoewel er geen verschil is in de leeftijd waarop holebi's versus hetero's met iemand seks mogen hebben, is een veroordeling toch mogelijk indien homoseksuele gedragingen door een rechter (en dus na een aanklacht) als 'ontucht' geïnterpreteerd worden. Er wordt al jaren geijverd vanuit de holebi-beweging tot het schrappen of herschrijven van artikel 379, de wet op ontucht¹⁹, die erg rekbaar is en kan gebruikt worden om homo- en biseksuelen te treffen (Reekie, 1997).

De Raad van de Gelijke Kansen voor Mannen en Vrouwen wijst erop dat de discriminatie op het gebied van sociale zekerheid en fiscaliteit waarvan homoseksuele koppels het slachtoffer zijn in de eerste plaats voortkwam uit het feit dat zij geen huwelijk konden aangaan (Raad van de Gelijke Kansen voor Mannen en Vrouwen, 2000). Op 30 januari 2003 werd echter de openstelling van het burgerlijk huwelijk voor paren van hetzelfde geslacht goedgekeurd. Deze openstelling werkte 8 juridische discriminaties weg (in verband met successierechten, inkomensbelasting, arbeidsongeschiktheidsuitkeringen, rustpensioen, ziektekostenverzekering, arbeidsongevallen en beroepsziektevergoedingen, overlevingspensioen en erfrecht) (zie Dewaele & Michielsens, 2003:29-44, voor een uitgebreid overzicht). Op 20 juni 2006 werd de gewijzigde adoptiewet in het Belgisch staatsblad gepubliceerd die mogelijk maakt dat ook koppels van gelijk geslacht een kind

¹⁹ Ontucht, dat verder niet gedefinieerd wordt in het wetsartikel, kan gezien worden als een aanslag tegen de zeden waardoor iemand strafrechtelijk vervolgd kan worden.

kunnen adopteren. Holebi's hebben dus, althans op juridisch vlak, gelijke rechten in vergelijking met heteroseksuelen.

Heteronormativiteit en schijntolerantie laten zich echter wel nog gelden in andere structurele velden van de samenleving. We geven een kort overzicht.

Binnen de werkomgeving komt discriminatie met betrekking tot ontslag omwille van seksuele voorkeur nog steeds voor. Sommige studies maken melding van een 'glazen plafond' voor holebi's (men kan niet tot op het hoogste niveau opklimmen) en ondernemingsvlucht (holebi's trachten te ontsnappen aan een holebi-onvriendelijke werkomgeving door een zelfstandige onderneming op te richten) (Dewaele & Michielsens, 2003). Uit onderzoek bij de Vlaamse bevolking (N=2880) blijkt dat holebi's meer dan dubbel zo vaak werkloos zijn (12% van de holebi's versus 5% van de Vlamingen) zelfs na controle voor opleidingsniveau (dit ligt lager bij holebi's) (Lenaers, 2006²⁰).

Binnen de welzijnssector blijkt vooral het gebrek aan kennis met betrekking tot holebiseksualiteit voor problemen te zorgen (zie Dewaele & Michielsens voor een uitgebreid overzicht, 2003:50-53). Een studie van Deloitte (2006) bracht tevens verschillende knelpunten in kaart met betrekking tot de holebi-vriendelijkheid in de zorgsector. In de opleidingen van toekomstige zorgverleners bleek geen expliciete aandacht te bestaan voor holebi's als groep met specifieke kenmerken (Deloitte, 2006). Bovendien hebben holebi's meer fysieke gezondheidsklachten²¹ (Häusermann & Wang, 2005), wat een aanbod aan holebi-vriendelijke zorg extra belangrijk maakt. Ondanks de lagere gemiddelde leeftijd van holebi's in het onderzoek van Lenaers (2006²²) blijkt dat holebi's vaker last hebben van een chronische aandoening (34%) in vergelijking met hetero's (21%).

De positie van holebi-jongeren in het onderwijs is precair gezien hun kwetsbare psychische toestand (Vincke & van Heeringen, 2002:182) en in het kader van discriminerend- en pestgedrag. Een studie van De Brauwere (2002) toont aan dat de vanzelfsprekendheid van heteroseksualiteit gehandhaafd blijft in de vorming die scholen meegeven aan hun leerlingen. De meerderheid van de respondenten uit dat onderzoek (zowel leerlingen als leerkrachten) geeft aan dat op zijn of haar school géén informatie

²⁰ We merken op dat slechts 3.6% van de steekproef (N=88) uit holebi's bestaat.

²¹ Uit onderzoek in Zwitserland bij 571 homomannen blijkt dat zij in vergelijking met de doorsnee Zwitserse mannen aanzienlijk hoger scoren op fysieke klachten (rugpijn, vermoeidheid, hoofdpijn en slapeloosheid).

²² Zie voetnoot 15.

wordt gegeven over homoseksualiteit, terwijl dat bij de meesten wel gebeurt met betrekking tot het informeren over de andere aspecten van seksuele en relationele vorming (AIDS, voorbehoedsmiddelen). 57% van de leerlingen uit het onderzoek van Pelleriaux & Van Outsel²³ (2004) vindt dat er onvoldoende informatie op school is met betrekking tot holebi-seksualiteit. Meer dan twee derde van die leerlingen vindt dat holebiseksualiteit bespreekbaar is op school maar een even groot deel zou zich toch niet als holebi outen in de klas, indien zij of hij holebi zou zijn. Europees crossnationaal onderzoek wijst op de negatieve invloed van pestgedrag, weinig, niet ondersteunend of homonegatief gedrag van leerkrachten, gebrek aan geoute holebi-leerkrachten en de onzichtbaarheid van holebiseksualiteit in de schoolleerplannen (Takács, 2006). Holebi's blijken dan ook lager opgeleid te zijn dan hetero's, zelfs na controle voor leeftijd en opleidingsniveau van de vader (Lenaers, 2006²⁴).

Binnen de openbare ruimte blijkt het nog steeds moeilijk voor holebi-koppels om genegenheid naar elkaar te tonen (bijvoorbeeld hand vasthouden, elkaar kussen). Vrouwen blijken meer te maken te hebben met verbaal geweld, mannen met fysiek geweld de (de Graaf & Sandfort, 2000). Het fenomeen 'potenrammen' (het in elkaar slaan van homo's die al dan niet *cruisen*²⁵ of een homo-uitgaansgelegenheid verlaten) wordt aangegeven als een extreme vorm van fysiek geweld ten opzichte van holebi's (Vincke en Bracke, 1997:22).

Enerzijds is er in de samenleving het expliciet voorkomen van discriminatie en vooroordelen ten opzichte van holebiseksualiteit. Sommige holebi's missen promotiekansen, worden op straat uitgescholden voor flikker enzovoort. Anderzijds heerst er meer impliciet in de samenleving een (moeilijk meetbaar) klimaat van heteronormativiteit en schijntolerantie. Dit heeft gevolgen voor hoe holebi's hun sociale omgeving zullen waarnemen (ondersteunend of niet ondersteunend). Deze perceptie wordt beïnvloed door objectieve factoren (het daadwerkelijk voorkomen van discriminatie, vooroordelen,) en subjectieve factoren (de subjectieve gevoeligheid van het individu). Het daadwerkelijk ervaren van homonegativiteit en de subjectieve gevoeligheid ervoor heeft uiteindelijk gevolgen voor de mate waarin men zich deze homonegativiteit eigen

²³ 41414 leerlingen uit verschillende Vlaamse scholen werden bevraagd.

²⁴ Zie voetnoot 15.

²⁵ Cruisen geeft het fenomeen aan waarbij mannen (seksueel) contact zoeken met andere mannen op openbare plaatsen (Borghs & Hintjens, 2000).

gaat maken. Dit wordt weerspiegeld in de concepten 'stigmabewustzijn' en 'geïnternaliseerde homonegativiteit'.

1.1.3 Gevolgen van de maatschappelijke positie van holebi's: stigmabewustzijn en geïnternaliseerde homonegativiteit

Het ervaren van holebi's van een heteronormatieve en schijntolerante omgeving leidt tot holebi-specifieke stress (Meyer, 2003). De minderheidsstatus²⁶ die holebi's in de samenleving innemen stelt hen enerzijds bloot aan holebi-specifieke stressvolle gebeurtenissen (bijvoorbeeld het missen van promotiekansen, de huur van een pand ontzegd worden,...) en anderzijds aan chronische dagdagelijkse moeilijkheden (bijvoorbeeld homomoppen, de angst om als holebi herkend te worden,) (Diplacido, 1998:140). Holebi's die meer open zijn over hun seksuele voorkeur lijden meer onder externe stressoren (openheid maakt hen zichtbaar en dus ook meer kwetsbaar voor discriminatie en dergelijke), terwijl zij die meer gesloten zijn meer lijden onder interne stressoren (een lagere zelfachting, gevoelens van angst en dergelijke) (Diplacido, 1998:154).

De stress ten gevolge van het bekleden van een minderheidsstatus noemt men minderheidsstress (Meyer, 2003:675-676). Holebi-minderheidsstress komt voort uit de onverenigbaarheid van de gestigmatiseerde minderheidsstatus van holebi's en de normatieve rollen die zij in de samenleving moeten opnemen (bijvoorbeeld als werknemer, als ouder,...) (Lindquist & Hirabayashi in Lewis en anderen, 2001:64-65). Het zich bewust zijn van een heteronormatieve samenleving en zijn of haar minderheidsstatus (i.e. stigmabewustzijn) leidt vervolgens tot geïnternaliseerde homonegativiteit.

Stigmabewustzijn

Stigmabewustzijn geeft de individuele variatie weer met betrekking tot hoe individuen uit gestigmatiseerde groepen (holebi's, etnische minderheden,...) verwachten dat ze door anderen stereotiep behandeld zullen worden (Pinel, 1999). Niet alle leden van een

26 Het concept 'minderheidsstatus' verwijst volgens Babad, Birnbaum & Benne (1983:225) naar de beperkte toegangsmogelijkheden die een bepaalde minderheidsgroep heeft tot specifieke rollen en posities in de samenleving of naar de beperkingen die leden van de minderheidsgroep krijgen opgelegd met betrekking tot uitvoeren van bepaalde rollen.

minderheidsgroep gebruiken dezelfde denkpatronen met betrekking tot hun minderheidstatus. Een hogere mate van stigmabewustzijn leidt tot een meer op zichzelf gericht zijn en zich meer zorgen maken over hoe de anderen naar hen kijken (Pinel, 1999). Tevens ervaren individuen met een hoog stigmabewustzijn meer directe discriminatie (Pinel, 1999) en hebben ze minder goede schoolresultaten of scoren ze slechter op een uitvoerende taak (Brown & Pinel, 2003; Pinel, Warner & Chua, 2005). Stigmabewustzijn blijkt ten slotte (naast openheid over de seksuele voorkeur, holebi-specifieke stress en geïnternaliseerde homonegativiteit) een belangrijke predictor voor het mentaal welzijn²⁷ van holebi's (Lewis en anderen 2003).

Geïnternaliseerde homonegativiteit

Het door holebi's waarnemen van de homonegatieve waardering binnen de samenleving en hun ervaringen van anders zijn, leidt ertoe dat zij deze negatieve gevoelens in hun zelfbeeld opnemen. Dit noemt men geïnternaliseerde homofobie of homonegativiteit²⁸ (Diplacido, 1998:147; Allen & Oleson, 1999:33; Mayfield, 2001:53-54; Rowen & Malcolm, 2002:88).

De mate van geïnternaliseerde homonegativiteit hangt af van de individuele seksuele identiteitsontwikkeling en van groepsidentiteitsprocessen (Mayfield, 2001, Fassinger & Miller, 1996) Ze omvat een globale en een persoonlijke dimensie (Mayfield, 2001:60). Globale homonegativiteit verwijst naar de attitudes die een persoon heeft ten opzichte van homoseksualiteit in het algemeen. Het betreft het (niet) 'normaal' vinden van homoseksualiteit, de mogelijkheid (niet) aanvaarden dat homoseksualiteit een bevredigende seksuele voorkeur kan zijn en de morele inschatting van homoseksualiteit. Persoonlijke homonegativiteit verwijst naar de attitudes die een persoon heeft met betrekking tot hun eigen homoseksuele gevoelens, verlangens en gedragingen. Attitudes met betrekking tot seksuele aantrekking, seksueel gedrag, affectieve gevoelens en intieme relaties zitten tevens in deze categorie. Szymanski & Chung (2001:39) onderscheiden vijf

27 In het onderzoek werd mentaal welzijn gemeten aan de hand van depressieve symptomen bijvoorbeeld gevoelens van neerslachtigheid.

28 Ik verkies net als Mayfield (2001) de term homonegativiteit boven homofobie. De eerste term kan ruimer gehanteerd worden (niet enkel angst maar ook individuele en maatschappelijke devaluering van holebiseksuele levenswijzen worden erin opgenomen). Bovendien sluit de term homonegativiteit beter aan bij het huidige maatschappelijke klimaat waar homofobie of angst voor homoseksualiteit een meer zeldzaam gegeven is (zie Van Wijk en anderen, 2005).

onderliggende dimensies met betrekking tot geïnternaliseerde homonegativiteit bij lesbiennes: zich niet verbonden voelen met de lesbische gemeenschap, zich niet publiekelijk identificeren als zijnde lesbienne, negatieve persoonlijke gevoelens die men koestert met betrekking tot het lesbisch zijn, negatieve morele of religieuze attitudes met betrekking tot lesbisch zijn en negatieve attitudes ten opzichte van andere lesbiennes.

Geïnternaliseerde homonegativiteit beïnvloedt (naast stigmabewustzijn en het daadwerkelijk ervaren van discriminatie en vooroordelen) het mentaal welzijn²⁹ van holebi's in negatieve zin (Meyer, 1995:51). Het leidt tot een lagere zelfwaardering, een minder positief zelfbeeld en een lagere emotionele stabiliteit (Horowitz & Newcomb, 2001).

Een ondersteunend holebi-netwerk kan van belang zijn om de mate van geïnternaliseerde homonegativiteit of de negatieve gevolgen³⁰ die er uit voortvloeien, te doen afnemen (Rowen & Malcolm, 2002:87-89; Nesmith, Burton & Cosgrove; 1999:97; Gonsiorek & Rudolph, 1991:173-174; Mayfield, 2001). Ook de steun van hetero's (en familieleden in het bijzonder) kan holebi-specifieke stressoren neutraliseren (Diplacido, 1998:145). Deze steun toont immers aan dat de samenleving niet per definitie een homonegatief karakter heeft (Smith & Brown, 1997:44).

Er is een verband tussen het opbouwen van een positieve holebi-identiteit en het verminderen van geïnternaliseerde homonegativiteit onder invloed van een ondersteunend holebi-netwerk (Gonsiorek & Rudolph, 1991:173-174; Rowen & Malcolm, 2002). Homomannen die hoog scoren op geïnternaliseerde homonegativiteit hebben een minder ontwikkelde homo-identiteit en hebben minder holebi-vrienden (Mayfield 2001:74). Tevens staat een hoge mate van geïnternaliseerde homonegativiteit het opbouwen van een positieve seksuele identiteit in de weg (Horowitz & Newcomb, 2001).

Toch kan geïnternaliseerde homonegativiteit niet volledig weggecijferd worden uit het leven van holebi's, hoe ondersteunend de omgeving ook mag zijn. Vroege socialisatie-ervaringen en continue blootstelling aan homonegatieve attitudes maakt dat

29 Mentaal welzijn werd gemeten aan de hand van de PERI schaal (Psychiatric Epidemiology Research Instrument) die gevoelens van demoralisatie en schuld evenals suïcidale gedachten/gedrag en seksuele problemen in kaart brengt.

30 Men maakt melding van een lagere zelfaanvaarding, een lager zelfwaardering en meer seksuele schuldgevoelens (Rowen & Malcolm, 2002:88-89).

geïnternaliseerde homonegativiteit een belangrijke factor blijft in de levensloop van holebi's (Meyer, 1995:40-41).

Geïnternaliseerde homonegativiteit is een interne stressor die voortvloeit uit externe stressoren (de perceptie van homonegativiteit, ervaringen van de minderheidsstatus, discriminatie en vooroordelen) en verband houdt met stigmabewustzijn en mentaal welzijn. Sociale integratie kan de mate van geïnternaliseerde homonegativiteit doen afnemen en de negatieve gevolgen die eruit voortvloeien counteren. Sociale integratie wijst dan op het onderhouden van ondersteunende relaties in zijn of haar sociale omgeving. Hoe deze relaties binnen de verschillende sociale velden of deelnetwerken al dan niet ondersteunend zijn, bespreken we in het volgende deel.

1.2. De sociale ondersteuning van holebi's

Eén van de meest bestudeerde winsten van sociale relaties is sociale steun (Thoits, 1995:64). Sociale steun wordt omschreven als de hulpbronnen waar personen via anderen toegang toe hebben (Berg & Piner, 1990:140). De sociale steun die holebi's al dan niet ontvangen, wordt in dit onderzoek gekaderd binnen de minderheidsstatus van holebi's en de specifieke behoeften die daaruit voortvloeien. De behoefte aan identiteitsondersteuning blijkt daarbij fundamenteel.

De subpopulatie waartoe iemand behoort en/of de persoonskenmerken van de potentiële steunontvanger (geslacht, leeftijd,...) bepalen de mate waarin men al dan niet kan rekenen op sociale steun (Agneessens, Waeye & Lievens, 2006:5; Kawachi & Berkman, 2001:458). Het heteronormatief klimaat waar holebi's in leven, genereert holebi-specifieke stressoren. Wanneer personen met betrekking tot deze stressoren niet ondersteunende interacties ervaren dan heeft dit een negatieve impact op hun mentaal welzijn (Smith & Ingram, 2004). Dit kan zich onder meer uiten in depressieve gevoelens en een gebrek aan zelfwaardering (Vincke & Bolton, 1994:1049). De sociale omgeving kan echter tevens ondersteunend zijn en mogelijkheden bieden om met deze stressoren te leren omgaan.

We geven een overzicht van de wijze waarop holebi's sociale steun ervaren in hun sociale omgeving. Verschillende sociale velden of sociale deelnetwerken worden onder de loep

genomen. We bespreken de rol van vrienden en vriendinnen, familie, een partnerrelatie, collega's, burens en sociale contacten die men opbouwt door te participeren aan de holebi-gemeenschap. Binnen al deze deelnetwerken of sociale velden blijkt de behoefte aan holebi-specifieke identiteitsondersteuning.

1.2.1 families of choice: de keuzefamilies van holebi's

Uit onderzoek blijkt dat holebi's bij voorkeur een beroep doen op vriend(inn)en en niet op familie met betrekking tot hun holebi-specifieke problemen. Bij deze vriend(inn)en krijgen ze de ondersteuning, een gevoel van éénheid, rolmodellen en de erkenning die in het gezin vaak afwezig is (Baert & Cockx, 2002; Elizur & Ziv, 2001:4). Als familiebanden verstoord, conflictueus of volledig verbroken zijn ten gevolge van onbegrip en afwijzing bij een coming out dan compenseren holebi's dit gebrek aan steun bij vriend(inn)en. Bij jonge holebi's is sociale ondersteuning van andere holebi's belangrijk in het kader van seksuele identiteitsprocessen en afwijzende reacties door familieleden bij een coming out. De meerderheid van de holebi-jongeren uit het onderzoek van Nesmith, Burton & Cosgrove (1999:106) hebben ofwel geen ofwel negatieve contacten met hun ouders, maar weten toch aan de stress (als gevolg van sociale isolatie) te ontsnappen door hechte relaties in het holebi-milieu op te bouwen. Ook voor oudere holebi's kunnen keuzefamilies bestaande uit vriend(inn)en belangrijk zijn in het kader van afwezige familienetwerken (Pugh, 2002:171; Heaphy & Yip, 2003:8).

Het grote belang dat holebi's hechten aan hun vriend(inn)en i.t.t. hun familieleden vindt weerklank in de 'family-of-choice'-hypothese. De term family of choice of 'keuzefamilie'³¹ (Weston in Elizur & Ziv, 2001:11; Weeks, Heaphy & Donovan, 2001; Berger & Mallon, 1993; Nardi, 1999:49; Spencer, 2004:12) benadrukt het belang van sociale ondersteuning door andere holebi's in hun eigen sociaal netwerk en dit in tegenstelling tot de vrij beperkte of afwezige ondersteunende rol die familieleden van holebi's spelen. Bij holebi's is de vriendschapsethiek erg belangrijk omdat een heteronormatief klimaat hen weinig kansen biedt om gelijkgestemden te ontmoeten (Weeks, 2005). Het uitbreiden van het familieconcept, waarbij ook relaties die niet gebaseerd zijn op een bloedverwantschap geïncorporeerd worden, heeft ook te maken met het uitdagen van culturele normen. Op

31 Sommige auteurs gebruiken de term 'extended family' (Berger & Mallon, 1993) en 'fictive kin' (Spencer, 2004:12).

deze manier vraagt men erkenning voor de bestaande diversiteit wat betreft seksuele voorkeur. De mythe van een harmonieuze en hechte familiekring is een erg krachtig en aantrekkelijk symbool dat dan wordt verbonden met de idee van seksuele diversiteit (Weeks, 1991:143,150).

Keuzefamilies worden gekenmerkt door continuïteit, een gedeelde geschiedenis, toegankelijkheid (bijvoorbeeld in noodgevallen), stabiliteit en betrokkenheid. Ze zijn in vergelijking met biologische families meestal minder divers wat betreft leeftijd. Sommige holebi's ruilen hun volledige familie in voor vriend(inn)en, anderen integreren vriend(inn)en in hun familie en een derde groep ziet vrienden en familie als twee afzonderlijke gebieden, waarbij familie wel als prioritair wordt gezien (Lindsey in Nardi, 1999:51-57). Er blijkt een diversiteit wat betreft integreren van vriendschapsnetwerken in familienetwerken afhankelijk van de mate waarin familieleden zich homonegatief opstellen. De huidige verbetering van het maatschappelijke klimaat speelt hier tevens een rol en biedt meer mogelijkheden voor holebi's om vriendschaps- en familienetwerken met elkaar te integreren. (Nardi, 1999:69, 72-73).

Keuzefamilies zijn dan ook geen fenomeen dat uitsluitend voorkomt bij holebi's. De term wordt ook gehanteerd met betrekking tot andere minderheids- of onderdrukte groepen. Tussen personen van een etnische minderheidsgroep bestaan tevens sterke emotionele banden en gevoelens van loyaliteit die hun oorsprong vinden in hun gemeenschappelijke afkomst en levenssituatie (Vanbeselaere en anderen 2003:102), waardoor het behoren tot een etnische groep soms wordt ervaren als behoren tot één en dezelfde familie. Ook bij Amerikaanse homomannen bleek de etnische origine van de respondenten een rol te spelen bij het aanduiden van vrienden als familie (Nardi, 1999).

Sommige families voegen vriend(inn)en aan hun familie toe zonder dat er een juridische of biologische band bestaat tussen beide partijen. In gemeenschappen die gekenmerkt worden door armoede zijn deze toegeschreven verwanten een functionele toevoeging, gezien de instrumentele (vaak financiële) hulp die dergelijke individuen kunnen leveren (Lindsey in Nardi, 1999:51-57). Het concept van keuzefamilie bij holebi's is echter uniek in die zin dat de verwerping door of afwezigheid van steun vanuit eigen familie centraal staat. Dit is niet het geval bij familieconcepten zoals ze binnen andere minderheids- of onderdrukte groepen gehanteerd worden.

De family of choice hypothese kent zijn oorsprong binnen de Angelsaksische literatuur. We moeten dan ook voorzichtig zijn met het transponeren van dit begrip naar een

Vlaamse context. Culturen kunnen verschillen in het hanteren van een discours in familiale termen en/of in vriendschapstermen. Bovendien zijn keuzefamilies een algemeen verschijnsel in een postmoderne samenleving, waar het individu zich steeds meer losmaakt van traditionele normatieve rolpatronen (Giddens, 1992). Uit netwerkanalyse van Wellman & Potter (1999:61)³² blijkt bovendien dat een persoonlijk (intiem) sociaal netwerk dat veel rechtstreekse familieleden bevat meestal weinig vriend(inn)en bevat. Aangezien onmiddellijke familie en vriend(inn)en de hoofdmoot van de intieme contacten uitmaken, verhouden deze twee groepen zich tot elkaar volgens een omgekeerd evenredige verhouding (Wellman & Potter, 1999:61). Gekozen families hoeven dus geen exclusief holebi-fenomeen te zijn. Keuzemogelijkheden zijn immers ook voor hetero's toegenomen met betrekking tot het samenstellen van een persoonlijk sociaal netwerk (Wellman, 1999:28-30).

1.2.2 Familie in het leven van holebi's

De family of choice hypothese weerspiegelt het gebrek aan steun dat holebi's binnen eigen familie en gezin ervaren met betrekking tot hun minderheidsstatus.

Familieleden die een holebi-gezinslid hebben, gaan vaak door een 'rouwperiode' wanneer ze op de hoogte gebracht worden van de seksuele voorkeur van het gezinslid (Diplacido, 1998:145). Deze eerste reactie van ouders op de coming out van hun kind is een mijlpaal in het seksuele identiteitsproces (Nesmith, Burton & Cosgrove, 1999:107). Een volledige openheid ten opzichte van zijn of haar ouders geschiedt pas na jaren van strijd met eigen holebi-seksuele gevoelens (Elizur & Ziv, 2001:4).

Holebi's die openlijk hun seksuele voorkeur beleven, ervaren meer stress met betrekking tot familiekwetsies (Lewis en anderen, 2001:84). Indien de gezinsrelaties slecht blijven, is dit meestal een extra bron van stress die het leren omgaan met eigen seksuele voorkeur bemoeilijkt (Diplacido, 1998:145).

Families zijn echter systemen in ontwikkeling en kunnen evolueren van een stressinducerende naar een ondersteunende instantie (Elizur & Ziv, 2001:4). Ze spelen een unieke rol in het zelfaanvaardingproces van holebi's. Deze ondersteuning beïnvloedt een kwaliteitsvolle partnerrelatie bij homomannen in positieve zin (Smith & Brown, 1997:57)

³² 845 volwassenen (18 jaar en ouder) Canadezen werden bevraagd met betrekking tot hun persoonlijke intieme netwerk (de personen met wie ze in het dagdagelijkse leven het meeste contact hebben). Uit deze 845 volwassenen werden 33 respondenten uitgekozen voor diepte interviews.

en is een belangrijke determinant voor een coherent zelfgevoel, psychologisch welzijn en een positieve zelfwaardering (Waller, 2001:113). Het hebben van een ondersteunende familie leidt tot meer openheid over zijn of haar seksuele voorkeur en geeft mogelijkheden om een positieve holebi-identiteit op te bouwen (Nesmith, Burton & Cosgrove, 1999:107; Elizur & Ziv, 2001:8). Smith & Brown (1997:57) benadrukken de bijzondere rol van familiale ondersteuning als volgt: *“de eerste relaties van kinderen zijn familierelaties met als gevolg dat ze erg emotioneel geladen en belangrijk zijn. Bovendien zijn familiale relaties voor het leven tenzij ze onherstelbaar beschadigd worden. Familiale ondersteuning heeft niet enkel een unieke emotioneel ondersteunende rol met betrekking tot de individuele ontwikkeling van een holebi, het heeft bovendien een symbolisch belang in termen van aanvaarding en bevestiging die vaak vanuit de samenleving ontbreekt”*.

Deze gegevens plaatsen de family of choice hypothese in een ander daglicht. Vriendschapsbanden zijn voor holebi's erg belangrijk in het kader van een homonegatieve omgeving. Tegelijkertijd zijn de relaties binnen het gezin nog steeds van fundamenteel belang, opdat holebi's een constructieve seksuele identiteitsontwikkeling kunnen doormaken en een ondersteunend sociaal netwerk kunnen opbouwen.

Kinderen van holebi's

Het is niet vanzelfsprekend voor holebi's om kinderen te hebben. Toch zijn er heel wat holebi's die aan een voorgaand heterohuwelijk kinderen hebben overgehouden (Schuyf, 1996, 41-42). Uit onderzoek van Vincke & Stevens (1999a:74) blijkt dat bijna één op tien van de holebi's kinderen heeft uit een heterorelatie. Wel is er een duidelijk verschil tussen mannenkoppels en vrouwenkoppels wat betreft het hebben van kinderen uit een holebi-relatie. Daar scoren vrouwenkoppels (bijna 4%) hoger dan mannen. Bij vrouwenkoppels verkreeg 1% kinderen via in vitro fertilisatie. Uit het kwalitatieve luik van dat onderzoek blijkt tevens dat de kinderwens bij holebi's groot is.

De aanvaarding en ondersteuning die de holebi's krijgen van hun kinderen is van onschatbare waarde. Het creëren van een thuis en opvoeden van kinderen vervult de behoefte aan sociale verbondenheid, intimiteit en generativiteit (Kimmel & Sang, 1995). Uit onderzoek van Godemont, Dewaele & Breda (2004) blijkt dat voor oudere holebi's hun kinderen (uit een heterohuwelijk) een prioriteit zijn en dat ze ook heel wat tijd investeren in de opvoeding van hun kinderen. Lesbiennes ervaren eerder dan

homomannen een negatieve impact van hun seksuele voorkeur op de kwaliteit van de relatie met hun kinderen (Godemont, Dewaele & Breda, 2004). Hoewel de meeste holebi-ouders een goed contact met hun kinderen hebben, is de relatie soms verbroken of conflictueus van aard omwille van de holebiseksualiteit van de ouder (Schuyf, 1996: 72). In die gevallen waar een ouder-kind relatie onderhouden wordt, is de band vaak anders dan bij hetero's. Niet alleen stellen holebi-ouders zich onafhankelijker op ten aanzien van hun kroost, de relatie met hun kinderen is ook meer gelijkwaardig (Schuyf, 1996: 112; Schuyf, 2001: 204). Uit de levensverhalen van oudere holebi's komt naar voor dat ze de rechtvaardiging van hun bestaan hoegenaamd niet halen uit het feit dat ze kinderen op de wereld hebben gezet (Schuyf, 1997: 21). Ze voelen zich dan ook niet verwant met hun heteroseksuele generatiegenoten voor wie kinderen en kleinkinderen naar hun gevoel soms het enige gespreksonderwerp lijkt te zijn. Holebi-seksuele ouderen hebben minder vaak kinderen dan oudere hetero's, met als gevolg dat hun netwerken minder divers zijn naar leeftijd en ze gemiddeld minder vaak een beroep kunnen doen op mantelzorg dan oudere hetero's (van de Meerendonk, Adriaensen & Vanwesenbeeck, 2003:19-20). Terwijl oudere hetero's er vaak min of meer stilzwijgend van uit gaan dat zij van hun kinderen de nodige steun zullen ontvangen, ontberen oudere holebi's – ook als ze getrouwd zijn geweest en kinderen hebben – vaak deze vanzelfsprekende ondersteuning van hun kinderen (Soesbeek & Bonfrère, 1993: 42, 71).

We besluiten dat wanneer holebi's kinderen hebben, deze voor hen (net als bij hetero's) erg belangrijk in hun leven zijn. Er zijn wel aanwijzingen dat de ouder-kind relatie meer gelijkwaardig is en dat holebi-ouders zich onafhankelijker opstellen van hun kinderen. Voor lesbiennes lijkt de relatie met hun kinderen uit een heterohuwelijk een groter risico te lopen op conflict omwille van hun seksuele voorkeur in vergelijking met homomannen. Het risico op conflict met kinderen (en andere familieleden) is bij beide geslachten echter aanwezig in geval van een mislukt heterohuwelijk. De meeste holebi's hebben echter geen kinderen, wat hen kwetsbaar maakt met betrekking tot de behoefte aan mantelzorg op latere leeftijd en wat hun levenservaringen fundamenteel anders maakt in vergelijking met die van hetero's die wel kinderen hebben.

1.2.3 Holebi's en hun intieme partner(s)

52% van de Vlaamse homo- of bimannen heeft een vaste partner. Bij lesbische of bivrouwen loopt dat op tot 69% (Vincke & Stevens, 1999a). 71% van de Vlamingen woont

samen met een vaste partner of is gehuwd (Agneessens, De Lange & Waeye, 2003:24)³³. Wanneer we de gegevens tussen holebi's en hetero's vergelijken dan ziet men dat vooral homo- of bimannen beduidend minder vaak een vaste relatie hebben. Dit blijkt ook uit onderzoek met betrekking tot Nederlandse homomannen (Sandfort & De Vroome, 1996: 242). Uit Vlaams onderzoek blijkt wel dat de relaties van deze homomannen vaak stabiel en duurzaam zijn (Vincke, Mak & Bolton, 1991: 60-61).

Een partnerrelatie is een essentiële bron van steun in het leven van holebi's (Baert & Cockx, 2002; Vincke & Bolton, 1996:119). Adolescente holebi's met een vaste relatie hebben een positiever zelfbeeld dan zij die geen vaste relatie hebben (Savin-Williams, 1995). Een holebi-relatie beschermt de partners enerzijds tegen stress gerelateerd met hun holebi-zijn, anderzijds worden ze meer geconfronteerd met negatieve familiale reacties en hebben ze meer zorgen met betrekking tot onbegrip in de samenleving (Lewis en anderen, 2001:83). Homomannen met een vaste partner hebben minder innerlijke conflicten, voelen zich minder neerslachtig en maken zich minder zorgen met betrekking tot AIDS en HIV. Anderzijds ervaren deze mannen meer maatschappelijk onbegrip en minder aanvaarding (Smith & Brown, 1997:41). Een holebi-relatie maakt de minderheidsstatus immers zichtbaar waardoor meer negatieve reacties vanuit de buitenwereld en de persoonlijke sociale omgeving verwacht kunnen worden. Het krijgen van sociale ondersteuning voor een holebi-relatie is dan ook belangrijk omdat er een gebrek is aan sociale en culturele waarden die meestal wel beschikbaar zijn voor heteroseksuele relatievormen (Smith & Brown, 1997:41; Soesbeek & Bonfrère, 1993: 45). Dergelijke sociale ondersteuning beïnvloedt de gevoelens die deze homomannen koesteren ten opzichte van hun relatie en hun partner (Smith & Brown, 1997:41).

Holebi-seksuele partnerrelaties hebben een aantal voordelen in vergelijking met heteroseksuele relaties (Ochs, 1996): de afwezigheid van voorgeschreven traditionele genderrollen, de onmogelijkheid van een ongewenste zwangerschap en het voordeel om met iemand samen te leven die volgens dezelfde sekserolnormen gesocialiseerd is. Het afwezig zijn van een cultureel prescriptief en eënduidig relatiemodel maakt dat holebi-koppels minder genderstereotype rolverwachtingen hebben, dat ze meer ruimte hebben om hun relatiemodel naar eigen voorkeur te kneden en dat er meer gelijkheid is tussen de

³³ Dit wil zeggen dat wellicht meer dan 71% van de Vlamingen een vaste relatie heeft. Enkel zij die samenwonen of gehuwd zijn met een partner werden immers meegeteld.

partners (McWhirter & Matisson, 1984; Schippers, 1997; De Cecco, 1988; Metz, Rosser & Strapko 1994). McWhirter & Matisson (1984) stellen bovendien dat elke homoseksuele man, in het begin van de relatie, attitudes en vaardigheden aanbrengt die zowel mannelijk als vrouwelijk zijn en dat er ook wat betreft aspecten als het geven en accepteren van emotionele steun, een vlotte uitwisseling kan zijn tussen de partners. Gelijkslachtige koppels geven meer prioriteit aan hun relaties, omdat ze minder sociale steun ervaren, een gemeenschappelijke 'coming-out' ervaring delen of omdat ze zich minder rolgebonden voelen (Metz, Rosser & Strapko, 1994).

Schuyf (1996:78, 133-119) kadert de relaties van holebi's binnen een levensloopperspectief in haar studie naar de positie van oudere holebi's en wijst vooral op de verschillen in relatiepatronen tussen homomannen en lesbiennes. Vrouwen volgen eerder een patroon van seriële monogamie in hun intieme partnerrelaties (hoewel ze een vaste relatie nastreven), terwijl bij mannen eerder een vriendschapsideaal vooropstaat. Kameraadschap en intense verbondenheid primeren op verliefdheid. Mannen maken over het algemeen makkelijker een scheiding tussen seksualiteit en intimiteit waardoor seksuele relaties met derden (en dus buiten de partnerrelatie) geen uitzonderlijk gegeven zijn. Vrouwenrelaties worden gekenmerkt door het model van '*female friendship*', een intense vorm van vriendschap waarbinnen seksualiteit snel een ondergeschikte rol speelt. Omdat vrouwen seksualiteit binnen het kader van een relatie plaatsen en één van de partners op langere termijn geen genoegen meer neemt met een relatie zonder seksualiteit, leidt dit tot het enigszins paradoxale effect dat relaties tussen vrouwen in de praktijk korter duren dan mannenrelaties. Mannen hebben minder ex-partners en gaan meestal niet meer met hen om. Oudere vrouwen hebben er echter baat bij om het contact met hun ex-partners goed te onderhouden aangezien ze het gezelschap van andere lesbiennes verkiezen en hun lesbische vriendenkring relatief klein is (Schuyf, 1996: 78, 113-119). We merken op dat deze relatiepatronen misschien niet overeenstemmen met de relatiepatronen van jonge holebi's of holebi's van middelbare leeftijd.

We besluiten dat homomannen minder vaak een vaste relatie hebben dan heteromannen terwijl hun relaties wel stabiel van aard zijn. De relaties van lesbiennes duren minder lang maar ze hebben toch vaker dan homomannen een vaste relatie. De hoge emotionele verwachtingen van lesbiennes lijken een lange relatie te bemoeilijken³⁴. Een vaste relatie

³⁴ Het ontbreken van gegevens over lesbiennes uit jongere leeftijdscohorten maakt deze stelling niet

is voor alle holebi's een belangrijke vorm van sociale steun en biedt zelfs een aantal voordelen in vergelijking met man-vrouw relaties. Voor holebi's kan een partnerrelatie extra bescherming bieden tegen homonegativiteit van de buitenwereld. Het is een veilige haven waarbinnen een seksuele identiteit verder ontwikkeld kan worden. Een relatie maakt de seksuele voorkeur tevens meer zichtbaar waardoor de kans op negatieve reacties vanuit de sociale omgeving vergroot.

1.2.4 De werkomgeving

De werkomgeving voorziet kansen of beperkingen met betrekking tot het opbouwen van een sociaal netwerk en het ontvangen van sociale steun. Het soort werk en hoe dit werk georganiseerd is, beïnvloedt welke relaties al dan niet opgebouwd kunnen worden (Nardi, 1999:44).

Een heteronormatief werkklimaat maakt het minder waarschijnlijk dat holebi's op het werk intieme relaties opbouwen (Nardi, 1999:56; Charpentier, 2004). Zij voelen zich vaak minder op hun gemak in de voornamelijk heteroseksuele werkomgeving en vinden er weinig identiteitsondersteuning (Nardi, 1999:56). Ondanks het gegeven dat de contactfrequentie met collega's erg hoog ligt, zijn de vriendschappen die er ontwikkeld worden vaak weinig intiem en van korte duur (Nardi, 1999:111). Bovendien verbergt de helft van alle (Finse) holebi-werknemers hun seksuele voorkeur voor de meeste of al hun collega's (Lehtonen & Mustola, 2004:256).

Heteronormativiteit binnen de werkomgeving van holebi's kan verschillende gedaantes aannemen. Het uit zich in de 'dresscode' die verwacht wordt van werknemers tot de normen die er heersen met betrekking tot levensloopaspecten. Er wordt vaak verwacht dat men op een bepaalde leeftijd kinderen en een partner heeft en holebi's kunnen zich wat dat betreft vaak niet identificeren met de gespreksonderwerpen. Tevens zijn de intieme relaties die holebi's hebben moeilijk bespreekbaar omdat zowel holebi's als hetero's het vaak moeilijk hebben dergelijke niet heteroseksuele relatievormen te bespreken (Charpentier, 2004:121). Terwijl het voor hetero's op het werk erg normaal is om over hun privé- en gezinsleven te praten, wordt het privéleven van holebi's beschouwd als iets waarvoor op het werk geen plaats is.

generaliseerbaar naar alle lesbiennes.

Het onderwijs is een bijzonder werkveld in die zin dat een leerkracht niet alleen wordt verondersteld een autoritaire maar ook een voorbeeldfunctie in te nemen ten opzichte van jongeren. Zowel buitenlands (Lehtonen, 2004:252; Dankmeijer, 1993) als Vlaams onderzoek (De Brauwere, 2002; Pelleriaux & Van Otsel, 2003) tonen de precare situatie van holebi-leerkrachten aan in het onderwijs. Zowel het verbergen van als het uiten van een holebi-seksuele voorkeur kan immers gevolgen hebben voor het goed kunnen uitvoeren van de baan als leerkracht evenals het de relaties met personen binnen de schoolgemeenschap positief of negatief kan beïnvloeden (Lehtonen, 2004:252). Holebi-leerkrachten kunnen vanuit hun pedagogische functie fungeren als invloedrijke rolmodellen wat betreft de aanwezige diversiteit aan levensstijlen in de samenleving. De praktijk is echter dat de meeste holebi-leerkrachten als gevolg van een heteronormatief klimaat op school onzichtbaar blijven (Lehtonen, 2004:252). Onderzoek van De Brauwere (2002) toont aan dat ongeveer een vijfde van de Vlaamse holebi-leerkrachten (N = 198) niet voor zijn of haar seksuele voorkeur op school uitkomt. Bij de leerkrachten die wel (gedeeltelijk) open zijn, is er een vrij grote groep die het slechts aan een aantal mensen vertelt. De leerkrachten die het meest open zijn over hun seksuele voorkeur worden het meest geconfronteerd met discriminerende handelingen in eerste plaats door hun collega's en leerlingen. Directies discrimineren minder maar de gevolgen van hun discriminaties zijn groter (ontslagen worden, niet aangenomen worden en promotiekansen missen). Het onderzoek van Pelleriaux & Van Otsel (2003) toont aan dat de schoolomgeving niet altijd holebi-vriendelijk is: al naargelang de onderwijsvorm (BSO, TSO, ASO of KSO) vindt 15% tot 37% van de leerlingen (N = 41413) dat holebiseksualiteit niet bespreekbaar is op school.

Heteronormativiteit valt niet los te koppelen van gender-invloeden en breuklijnen tussen de seksen. Uit Amerikaans onderzoek blijkt dat werk belangrijker is voor homomannen dan voor lesbiennes. Lesbiennes ontlelen betekenis en zelfwaarde gemakkelijker aan andere levensgebieden dan aan hun werk (Kimmel & Sang, 1995). Voor homomannen is succes op het werk een belangrijk deel van hun identiteit met gevolgen voor het zich geslaagd voelen in het leven (Kimmel & Sang, 1995). Andere traditionele bronnen van mannelijk succes, zoals een positie binnen de familie, zijn voor hen niet beschikbaar. Tevens zouden deze mannen gevoelens van minderwaardigheid of gebrekkigheid trachten te compenseren of een relatief onkwetsbare positie trachten in te nemen door hun prestaties en de daaraan verbonden verworven status. Volgens Baert & Cockx (2002) zouden sommige holebi's trachten hun minderheidsstatus te overcompenseren door op hun werk (of op

school) extra goed te presteren, wat kan leiden tot stress en gezondheidsproblemen. We kunnen uit de literatuur niet afleiden of deze overcompensatie in meer of mindere mate zou opgaan voor mannen in vergelijking met vrouwen. Het werkdomein lijkt voor mannen wel het uitverkoren domein te zijn om te compenseren voor hun minderheidsstatus.

Jonge lesbiennes en bivoemen (N = 112) blijken op het werk relatief open te zijn over hun seksuele voorkeur maar zijn tevens erg gevoelig voor genderongelijkheden en geplaagd door gevoelens van burnout (Kaskisaari, 2004:134). De gevoelens van burnout bij deze actieve en werkgerichte vrouwen worden verklaard door een onrechtvaardige en ongelijke werkstructuur wat betreft gender. Gender speelt voor deze vrouwen een belangrijkere rol in vergelijking met seksuele voorkeur wat betreft het ervaren van bedreigingen binnen de werkomgeving. Onderzoek bij lesbische arbeidersvrouwen toont aan dat zij heteronormativiteit tevens ervaren in het kader van een bipolair gendersysteem met strikte scheidingslijnen wat betreft de fysieke en culturele locaties van mannen en vrouwen in de werkomgeving (Salo, 2004:204). Lesbische leerkrachten uiten tevens minder hun seksuele voorkeur op school omdat hun genderidentiteit een meer prominente rol speelt in hun leven in vergelijking met hun seksuele identiteit (Dankmeijer, 1993). Het is mogelijk dat de meer kwetsbare positie van vrouwen op de arbeidsmarkt hier tevens een rol speelt.

Het al dan niet ervaren van sociale steun binnen de werkomgeving heeft gevolgen voor het welzijn van holebi's. Vanhala (2004:208) vindt een verband tussen de mate van sociale steun die holebi's krijgen binnen de werkomgeving en coming out enerzijds en het welzijn van de werknemer anderzijds (Vanhala, 2004:208). Het verbergen van zijn of haar seksuele voorkeur leidt tot een lager welzijn van de werknemer in het bijzonder wanneer deze de behoefte heeft om persoonlijke zaken met collega's te delen. Indien een werknemer zich onrechtmatig behandeld voelt of ziet dat anderen zo behandeld worden, dan maakt dit deze werknemer onzeker over de mate waarin gedragingen van anderen te voorspellen zijn. Vandaar dat een onrechtvaardige behandeling van holebi's zal leiden tot een grotere geslotenheid van deze groep binnen de werkomgeving (Vanhala, 2004:220).

We besluiten dat de werkomgeving van holebi's wordt gekleurd door heteronormativiteit die hen beperkt intieme relaties op te bouwen met collega's en hen weinig kansen biedt om sociale- en identiteitsondersteuning te vinden. Het onderwijs geldt hier als typevoorbeeld van hoe heteronormativiteit zich des te meer laat voelen in een omgeving waar normen en waarden worden overgedragen naar jongere generaties. In de

werkomgeving tekenen zich bovendien nog steeds duidelijke genderinvloeden en -ongelijkheden af met als gevolg dat homo- en bimannen op de werkvloer andere ervaringen hebben in vergelijking met lesbo- en bivrouwen. Bij deze laatste groep blijkt de genderidentiteit meer prominent dan de seksuele identiteit waardoor genderongelijkheden scherper worden waargenomen dan ongelijkheden op basis van heteronormativiteit. Het ervaren van genderongelijkheden kan echter tevens aan de basis liggen van een minder prominente seksuele identiteit bij vrouwen.

1.2.5 De buurtomgeving

Over de relatie tussen holebiseksualiteit en de Vlaamse buurtomgeving is weinig geweten. Uit de European Values Study (EVSG & WVSA, 1999-2004) blijkt dat ongeveer 17% van de Belgen liever geen homoseksueel als buur heeft³⁵. Dit wijst er op dat ook in de buurtomgeving homonegatieve houdingen naar voor kunnen komen. Hoewel de buurtomgeving geen levensnoodzakelijke bron van sociale steun levert, wordt het toch nog steeds gezien als een nabije en voor de hand liggende bron van praktische hulp. Praktische overwegingen (verbindingswegen, afstand van het werk,...) spelen ongetwijfeld een rol met betrekking tot de plaats waar men zich zal vestigen. Toch worden holebi's ook aangetrokken door structurele holebi-specifieke voorzieningen in hun woonomgeving (toegang tot holebi-verenigingen, holebi-boekhandels, bars,...) (Nardi, 1999:117-118).

De concentratie van holebi's in grootstedelijke gebieden wordt vaak beschreven in de literatuur (Valentine, 2002; Sibalis, 2004; Fisher, 1982; Deligne en anderen, 2006). Holebi's worden aangetrokken door stedelijke omgevingen en de kansen die ze daar krijgen om hun seksuele voorkeur te beleven. Landelijke gebieden worden vaak gekenmerkt door hechte gemeenschappen met meer sociale controle (*'ons kent ons'*) en conservatieve normen en waarden. Vele grote steden zoals Los Angeles, New York, Parijs enzovoort ontwikkelden levendige homobuurtten, ook wel *'Gay Ghetto's'* genoemd. In de Verenigde Staten, Engeland en Australië kennen heel wat grootstedelijke regio's holebi-getto's. Deze *'homodorpen'* of *'homobuurtten'* zijn omgevingen die voornamelijk

³⁵ De European Values Study geeft ons ook de mogelijkheid om te vergelijken met andere gestigmatiseerde groepen: 17% van de Belgen wil liever geen buur van een andere origine of etniciteit, 22% wil liever geen moslim als buur en 30% wil liever geen buur met een strafblad.

gedomineerd en zichtbaar gemaakt worden door mannen³⁶ (Valentine, 2002:146) en gericht zijn op consumptie en seks (Pugh, 2002:164). Dat maakt dat deze stedelijke omgevingen vooral homomannen aantrekken die meer geld en tijd hebben en dat ze zelden gekenmerkt worden door een lesbovriendelijk klimaat (Pugh, 2002:164). Plaatsen waar enkel lesbiennes komen zijn dan ook erg schaars.

Holebi's die leven in grotere steden hebben meer toegang tot holebi-gemeenschappen en specifieke holebi-subculturen. De vriendschapsnetwerken van homomannen die in dergelijke (Amerikaanse) verstedelijkte gebieden wonen zijn meer homogeen in die zin dat ze voor een groter deel uit andere homo's bestaan in vergelijking met hen die niet in verstedelijkte gebieden wonen (Nardi, 1999:117-118).

Het fenomeen van holebi-getto's is bij ons echter vrijwel onbestaande. In Vlaanderen hebben enkel Brussel en Antwerpen (bescheiden) homobuurtten. Scheidingslijnen tussen rurale en sterk verstedelijkte gebieden zijn in Vlaanderen bovendien moeilijk te trekken. De uitwaaiing van de stedelijke functies tot in de periferie van de stad en tot op het platteland wordt aangeduid met de term 'nevelstad' of 'rasterstad' (Van Geel, 2005:164-165). Men kan Vlaanderen omschrijven als één groot verstedelijkt gebied waarbinnen een diversiteit bestaat van meer stedelijke of meer rurale gebieden. Weinig Vlamingen zijn werkelijk geïsoleerd van meer stedelijke omgevingen door de toegenomen mobiliteit en een uitbreiding van wegeninfrastructuur.

Vlaams onderzoek wijst wel op de grotere anonimiteit in de stad in vergelijking met de gemoedelijkheid van een Vlaams plattelandsdorp (Agneessens, De Lange en Waeye, 2003:31). Dit klimaat zorgt er tevens voor dat Vlamingen in meer dichtbevolkte gemeenten minder vertrouwenspersonen hebben in vergelijking met Vlamingen in dunner bevolkte gemeenten (Agneessens, De Lange en Waeye, 2003:22). Een hogere urbanisatiegraad gaat tevens samen met een lagere verbondenheid met de burens. Dergelijke verschillen naargelang urbanisatiegraad kunnen we ook bij holebi's verwachten.

We besluiten dat ondanks het weinig beschikbaar zijn van gegevens over holebi's en hun buurtomgeving, een minderheid (ongeveer één op vijf) van de Belgen liever geen holebi

³⁶ Valentine (2002) beschrijft een proces van '*gentrification*' wanneer homomannen investeren in armere buurten en deze aldus opwaarderen. Dit kan er toe leiden dat de opwaardering van deze buurten de oorspronkelijke armere bewoners verdrijft. De ene gestigmatiseerde minderheidsgroep draagt als gevolg van een accumulatie van kapitaal op deze manier bij tot het in stand houden van een andere gestigmatiseerde minderheidsgroep (armen).

als buur heeft. Over fysiek en verbaal geweld ervaren door holebi's in hun buurt hebben we geen gegevens. De buurtomgeving hoeft geen plek te zijn waar de bewoners hechte contacten hebben met elkaar maar kan wel in praktische steun voorzien. Holebi's zouden vluchten naar de steden omdat ze daar meer mogelijkheden hebben om hun seksuele voorkeur te beleven. Het onderscheid tussen platteland en stad is in Vlaanderen echter weinig abrupt. Er is eerder een continuüm tussen meer landelijke en stedelijke gebieden. Daarom is het moeilijk te voorspellen of er veel holebi's in Vlaanderen 'vluchten' naar de steden. Wel kunnen we verwachten dat naargelang de urbanisatiegraad toeneemt, holebi's zich, zoals alle Vlamingen, minder verbonden voelen met hun burens en minder vertrouwenspersonen hebben. In steden met uitgebreide ontmoetingsmogelijkheden voor holebi's, kunnen we verwachten dat holebi's een groter holebi-vriendschapsnetwerk hebben.

1.2.6 Participatie binnen de holebi-gemeenschap als bron van sociale steun

Participatie binnen de holebi-gemeenschap is een belangrijke bron van holebi-specifieke sociale steun. Deze gemeenschap weerspiegelt een diverse en ruime sociale wereld waarin personen die een homoseksuele component in hun leven erkennen, vertoeven. We zullen verwijzen naar het belang van participatie waarna we de knelpunten aangeven die participatie van alle holebi's binnen deze gemeenschap onmogelijk maken.

1.2.6.1 De holebi-gemeenschap als een diverse sociale wereld

Een holebi-gemeenschap vloeit onder andere voort uit de activiteiten die holebi-bewegingen organiseren met betrekking tot het naar buiten brengen van een politiek eisenpakket en het herdefiniëren van cultuur en eigenheid (Epstein, 1999). In navolging van Dewaele & Michielsens (2003) omschrijven we deze holebi-bewegingen als een diversiteit van identiteitsgerichte subculturele groeperingen die elk een nationale eigenheid hebben en een concreet te realiseren politiek project. Deze bewegingen lijken op elkaar wat betreft hun culturele uitingsvormen en wat betreft het gevoel van verbondenheid tussen de leden.

Naast deze in de samenleving zichtbare holebi-bewegingen, is er tevens een ruimere sociale wereld gericht op holebiseksualiteit. Het is deze ruimere sociale wereld die we aanduiden als de holebi-gemeenschap. De holebi-gemeenschap, soms aangeduid als 'het

milieu', bestaat uit verschillende clusters (voor een meer uitgebreide bespreking van deze verschillende clusters zie Plummer in Dewaele & Michielsens, 2003): 1. politiek-sociale verenigingen, 2. verschillende holebi-scènes (homobars, leerscène,...), 3. Holebi-media (bijvoorbeeld holebi-tijdschriften), 4. zelfhulpgroepen, 5. holebi-studies als academische niche, 6. holebi-marsen (*'gay pride marches'*) en 7. een sociale cluster van holebi's op het internet.

Wat betreft de eerste cluster (i.e. de politiek sociale verenigingen) zien we in Vlaanderen dat de Holebifederatie³⁷ hier de meest prominente positie inneemt (Wiercx & Woodward, 2004). Als belangrijkste koepelorganisatie herbergt ze de meeste holebi-verenigingen in Vlaanderen en Brussel. WelJongNietHetero³⁸ vult als tweede koepelorganisatie de Holebifederatie aan met als belangrijkste doelstelling het creëren van een ontmoetingsplaats voor holebi-jongeren. De meer informele radicale holebi-groeperingen zijn in Vlaanderen vrijwel onbestaande. Het Roze Actie Front (RAF), een militante en extreem linkse holebi-organisatie, zette er in maart 2001 een punt achter wegens een gebrek aan steun voor hun militante model en een versnippering van holebi's over de steeds groter wordende groep van holebi-verenigingen (Joostens, 2005). Met het verdwijnen van het RAF, verdween ook een belangrijke kritische stem ten opzichte van de holebifederatie (Hellinck, 2003). De Belgische Liga voor Homocentra (kortweg Homoliga) werd als enige koepelorganisatie naast de Holebifederatie wegens financiële problemen ontbonden in 2006 (Scheers, 2006). Op deze manier verdween nog een potentieel andere stem naast die van de Holebifederatie. De ontwikkelingen die zich voordeden op vlak van holebi-emancipatie op politiek, cultureel en organisatorisch niveau heeft mogelijk te maken met het verdwijnen van de ruimte voor meer radicale holebi-verenigingen. Dit betekent echter niet dat er geen kritiek meer bestaat vanuit kleinere holebi-verenigingen op de holebifederatie als koepelorganisatie. De holebifederatie, die vanuit haar monopoliepositie de contacten met beleidsactoren verzorgt, wordt immers verweten om geen voeling meer te hebben met kleinere holebi-verenigingen waardoor ze niet alle standpunten van hun achterban kunnen vertegenwoordigen (Godemont & Motmans, 2006:60, 91, 104).

De onsamenhangende gemeenschappen of scènes (de tweede cluster) bestaan tevens in België (bars, leiderscène, Roze Huizen, enzovoort) evenals de daarmee nauw

³⁷ zie www.holebifederatie.be

³⁸ zie www.weljongniethetero.be

samenhangende al dan niet commerciële media (de derde cluster: tijdschriften als Zizo, QT, GUS,...). Tevens zien steeds meer commerciële en niet commerciële holebi-internetsites het daglicht (de zevende cluster: chatsites, datingsites, enzovoort).

Vlaanderen heeft verder een erg uitgebreid holebi-verenigingsleven en ook zelfhulpgroepen voor holebi's (de vierde cluster) zijn daar een deel van³⁹.

Holebi-studies (de vijfde cluster) bestaan in België niet als afzonderlijke academische discipline maar er gebeurt wel steeds meer onderzoek en het aantal publicaties is de laatste decennia (in Vlaanderen) enorm toegenomen (Baert & Cockx, 2002). In het Nederlandstalige landsgedeelte hebben een aantal universiteiten (VUB en UGent) een holebi-onderzoekstraditie opgebouwd. Deze is het meest uitgebreid aan de vakgroep sociologie van de UGent onder leiding van Professor John Vincke. Een goed georganiseerd Vlaams holebi-middenveld heeft, vaak in samenwerking met de overheid, er voor gezorgd dat verschillende holebi-studies plaatsvonden en dat publicaties verzameld werden in verschillende documentatiecentra (bijvoorbeeld Rosadoc⁴⁰ en Fonds Suzan Daniel⁴¹). Toch zijn holebi-studies niet structureel verankerd in België. Het Steunpunt Gelijkekansenbeleid (UAntwerpen – UHasselt) deed van 2002 tot 2006 aan holebi-onderzoek vanuit een afzonderlijke holebi-onderzoekseenheid. Hoewel holebi-onderzoek binnen dit Steunpunt ook na 2006 zal voortgezet worden, krijgen holebi-studies in geen enkele Belgische universiteit als afzonderlijke discipline ruimte. In het Franstalig landsgedeelte werden de meeste publicaties met betrekking tot het holebi thema de laatste tien jaar gepubliceerd. Holebi-studies hebben er vaak te maken met juridische en politicologische aspecten of met seksueel risicogedrag, en de eerder geïsoleerde onderzoeksinitiatieven gebeuren vaak in het kader van doctoraatsonderzoek of Europese projecten (bijvoorbeeld met betrekking tot de discriminatie van holebi's op juridisch vlak). Een verankering van holebi-studies is dus in het Franstalig landsgedeelte evenzeer afwezig. We besluiten dat hoewel er in België geen structurele verankering van holebi-studies is, de samenwerking tussen een sterk georganiseerd Vlaams middenveld en de overheid er toe geleid heeft dat verschillende holebi-studies plaatsvonden en aldus een stimulans waren voor een Vlaams gelijke kansenbeleid gericht op holebi's. Voor een meer

³⁹ Voor een overzicht van de 100 holebi-groeperingen aangesloten bij de holebifederatie zie <http://www.holebifederatie.be/groepen/lijsst.php>. Logischerwijze zijn er naast deze aangesloten holebi-groeperingen, nog andere holebi-groeperingen die niet bij de holebifederatie zijn aangesloten.

⁴⁰ Zie www.rosadoc.be

⁴¹ zie www.fondssuzandaniel.be

uitgebreide bespreking van het Belgische holebi-onderzoekslandschap verwijzen we naar Dewaele, Herbrand & Paternotte (2005).

De Belgian Lesbian and Gay Pride (i.e. de BLGP, de zesde cluster) in Brussel is nog steeds een succes en gaat gepaard met het formuleren van een duidelijk politiek eisenpakket. In 2006 trokken in dat kader ongeveer 17000 holebi's en sympathisanten door Brussel. Deze marsen evolueren vaak van eerder politiek en campagnegericht naar een uiting van een bepaalde levensstijl (Plummer, 1999). Het verdwijnen van politieke drijfveren, wat uit de juridische gelijkheid van holebi's versus hetero's kan voortvloeien, kan zorgen voor het verdwijnen van het politieke karakter van de BLGP (Dewaele & Michielsens, 2003).

We concluderen dat de holebi-gemeenschap zoals die door Plummer (in Dewaele & Michielsens, 2003) wordt beschreven ook in Vlaanderen bestaat. Deze holebi-gemeenschap is een diverse sociale wereld bestaande uit verschillende al dan niet overlappende clusters (politiek sociale verenigingen, scènes, media, zelfhulp- en sociale verenigingen en een jaarlijkse holebi-mars). De meer radicale holebi-verenigingen blijken van het toneel verdwenen te zijn maar kleinere holebi-verenigingen laten nog steeds hun kritische stem horen ten opzichte van de belangrijkste holebi-koepelorganisatie in Vlaanderen (i.e. de holebifederatie). Hoewel een academische niche van holebi-studies niet structureel wordt ondersteund in België, toch zijn er momenteel voldoende onderzoeksinitiatieven die de holebi-beweging ondersteunen en een verdere consolidatie van holebi-zichtbaarheid bewerkstelligen.

We zullen verder aantonen dat deze holebi-gemeenschap van belang is om holebi-specifieke steun te kunnen vinden.

1.2.6.2 Belang van de holebi-gemeenschap met betrekking tot het vinden van sociale steun

Een bijzonder kenmerk van de holebi-populatie is hun onzichtbaarheid. De holebi-beweging zorgt er voor dat een deel van de holebi-populatie meer zichtbaar wordt en op die manier schept ze mogelijkheden voor ontmoetingen tussen holebi's (Epstein, 1999). Het creëren van ruimte voor holebi's, zowel in sociale termen als op gebied van fysieke ruimte, is daarom een belangrijke strategie van de holebi-beweging (Adam, Duyvendak & Krouwel, 1999).

Het bestaan van een bredere holebi-gemeenschap is belangrijk voor het creëren van interpersoonlijke netwerken en hechte persoonlijke relaties, evenals ze een bepaalde

cultuur uitdraagt (herkenbaar aan bepaalde gedragingen, gezegden, kleding en manieren van omgaan met elkaar). De cultuur die op deze manier wordt uitgedragen leidt tot een collectieve identiteit die aangeeft wat het betekent of kan betekenen om een homoman, lesbienne of biseksueel te zijn (Taylor, Kaminski & Dugan, 2002: 105). Individuen ontleen hun identiteiten immers aan de gemeenschappen en sociale settings waarin ze zich bewegen (Esterberg, 2002:221).

Binnen de holebi-gemeenschap zijn holebi-verenigingen een uiterst belangrijke hulpbron voor holebi's die gevoelens van isolement helpen doorbreken (Baert & Cockx, 2002). Voor jonge holebi's is het dan ook belangrijk dat iemand hen introduceert in de holebi-gemeenschap (Nesmith, Burton & Cosgrove, 1999:95). Holebi's hoeven in holebi-verenigingen hun seksuele voorkeur niet te verbergen, ze kunnen er andere holebi's en eventueel een partner ontmoeten, informatie krijgen over holebi-specifieke thema's en een diversiteit aan holebi-belevingswijzen leren kennen (Baert & Cockx, 2002). Dit zorgt ervoor dat holebi's in mindere mate homonegativiteit internaliseren (Wagner en anderen, 1994). Bij holebi-jongeren zorgen kwaliteitsvolle relaties met andere holebi's ervoor dat ze zich minder depressief voelen (Vincke & van Heeringen, 2002). Het participeren van deze jongeren in een holebi-vereniging maakt dat ze een positief zelfbeeld kunnen ontwikkelen (Adel, 1998).

Holebi-verenigingen dragen bij tot het creëren van een fysieke en sociale ruimte waar holebi's elkaar kunnen ontmoeten. Deze ontmoetingsmogelijkheden geven holebi's kansen om een positieve seksuele identiteit te ontwikkelen en beïnvloeden hun mentaal welzijn in positieve zin. Niet alle holebi's participeren echter aan het holebi-verenigingsleven. De holebi-gemeenschap is echter ruimer dan het holebi-verenigingsleven en biedt andere mogelijkheden (bars, discotheken, tijdschriften en dergelijke) om andere holebi's te ontmoeten. Dan nog blijkt deze holebi-gemeenschap niet voor iedereen toegankelijk.

1.2.6.3 Knelpunten met betrekking tot de toegang tot de holebi-gemeenschap

De holebi-gemeenschap of ten minste een aantal aspecten ervan, wordt niet door alle holebi's als positief ervaren. Sommige homomannen laken de koude, anonieme, emotioneel harde en dominant op seks gerichte homoscène. Holebi's voelen zich niet goed onthaald in deze gemeenschap, holebi-verenigingen sluiten soms uit op basis van

persoonskenmerken (bijvoorbeeld handicap, leeftijd, gender, bisexualiteit, ...), de drempel tot toetreden is voor sommigen te hoog en er is niet altijd voldoende informatie aanwezig. Bovendien verliezen sommige holebi's zichzelf in hun engagement met betrekking tot de holebi-vereniging, wat leidt tot burn-out (Baert & Cockx, 2002).

De holebi-verenigingen bereiken een ongekend deel van de holebi-populatie niet. Sommige personen ervaren wel een homoseksuele component in hun leven (wat betreft hun verlangen of gedrag), maar identificeren zich niet als holebi. Dit maakt dat zij dan ook niet zullen toetreden tot dergelijke identiteitsgerichte verenigingen.

Sommige van de problemen in holebi-verenigingen voor jongeren ontstaan als gevolg van het dominante beeld dat leden en begeleiders ophangen van dé holebi-jongere. De opkomst van bi-jongeren zou kunnen wijzen op een reactie tegen de essentialistische homo/hetero opdeling. Holebi-verenigingen voor jongeren bereiken bovendien slechts die jongeren uit een bepaalde sociale laag (Adel, 1998).

Oudere holebi's voelen zich binnen de holebi-gemeenschap vaak niet welkom, omdat men binnen deze gemeenschap vaak een schoonheidsideaal cultiveert en agistische attitudes koestert. Daardoor worden oudere holebi's vaak leiderschapsposities ontzegd, buiten de discussies gehouden die men binnen deze gemeenschap houdt en worden ze veronachtzaamd met betrekking tot hun specifieke behoeften (Reid, 1995; Cahill, South & Spade, 2000; Godemont, Dewaele & Breda, 2004).

De holebi-gemeenschap wordt aldus niet door alle holebi's positief wordt ervaren. Bepaalde scènes spreken sommige holebi's niet aan of worden ronduit als koel en te seksgericht ervaren. Holebi's vinden in het holebi-verenigingsleven niet altijd wat ze zoeken of ze kunnen zich niet identificeren met het beeld dat men er van holebi's uitdraagt. Een organisatie op basis van een seksuele identiteit impliceert het uitdragen van een holebi-identiteit. Personen die een homoseksuele component in hun leven ervaren maar voor wie dit geen belangrijk deel uitmaakt van hun identiteit zullen zich niet aangesproken voelen door een identiteitsgerichte organisatie of vereniging. Holebi's die zichzelf niet herkennen in een bepaalde seksuele identiteit nemen er afstand van en kunnen zich zelfs uitgesloten voelen (bijvoorbeeld oudere holebi's, allochtone holebi's enzovoort).

1.3. Conclusie

In dit onderzoek richten we ons op alle mannen en vrouwen die een homoseksuele component in hun leven erkennen. Uit een analyse van maatschappelijk culturele en structurele elementen blijkt dat holebi's een minderheidsstatus innemen en zich bewegen in een heteronormatief en schijntolerant klimaat. Dit leidt tot het ervaren van externe en interne minderheidsstressoren die zich uiten in negatief anticiperen, stigmabewustzijn en geïnternaliseerde homofobie en een bedreiging zijn voor hun mentaal welzijn. Deze minderheidsstressoren kunnen mogelijks de kansen van holebi's hypothekeren tot het aangaan van kwalitatieve sociale relaties. De sociale omgeving is echter niet enkel een stressinducerende factor, maar kan ook kansen bieden om deze minderheidsstressoren te counteren. De veronderstelde keuzefamilies van holebi's kunnen een uitweg zijn voor het gebrek aan ondersteuning dat holebi's normaliter zouden moeten vinden in de klassieke bronnen van sociale steun (familie, werkomgeving,...). Holebi's delen het stigma dat ze vanuit de samenleving krijgen toegewezen met andere minderheidsgroepen (allochtonen, armen,...). Hun minderheidsstatus is echter uniek in die zin dat ze in eigen gezin of familie weinig of geen ondersteuning krijgen met betrekking tot hun seksuele identiteit en dat andere holebi's in hun nabije sociale omgeving meestal onzichtbaar of afwezig zijn. Dit gebrek aan rolmodellen en identificatiemogelijkheden maakt dat ze zelf in hun sociale omgeving op zoek moeten gaan naar handvaten om een nieuwe seksuele identiteit op te bouwen en deze te integreren in reeds bestaande identiteiten.

Holebi's hebben kortom holebi-specifieke behoeften met betrekking tot sociale steun vanuit hun minderheidspositie. Het is deze positie die hen een aantal kansen ontnemt om sociale netwerken op te bouwen. Daarom willen we de persoonlijke sociale netwerken van holebi's vergelijken met die van hetero's om te achterhalen of er daadwerkelijk verschillen in netwerksamenstelling zijn. We ontleden het persoonlijk sociaal netwerk verder in verschillende deelnetwerken (bijvoorbeeld familie versus vriend(inn)en) om na te gaan hoe deze laatste samengesteld zijn en hoe kwalitatief de relaties in deze deelnetwerken zijn.

In het volgende deel bespreken we de methodologie van het Zzip onderzoeksproject waarbinnen deze studie naar de sociale netwerken van holebi's plaatsvond.

2. Methodologie

Dit onderzoek naar de sociale netwerken van holebi's vond plaats binnen het kader van het Zzzip project, een onderzoeksproject onder leiding van Prof. John Vincke van de Universiteit Gent (vakgroep sociologie). Het eerste grootschalige kwantitatieve onderzoeksproject naar de leefsituatie van holebi's in Vlaanderen kwam binnen deze vakgroep tot stand (zie Vincke & Stevens, 1999a). Het Zzzip project is de 'opvolger' van het onderzoek uit 1999 en is tot op heden (december 2006) de meest grootschalige studie naar de leefsituatie van holebi's in Vlaanderen. We geven eerst aan hoe dit project tot stand kwam. Daarna schetsen we een aantal uitdagingen en problemen die samengaan met holebi-onderzoek. Deze bepalen en beïnvloeden immers onze methodologische keuzes. Vervolgens beschrijven we de technieken die gehanteerd werden om de data te verzamelen met aandacht voor de keuze van een online- of websurvey (in combinatie met een klassieke papieren survey). Ten slotte belichten we de samenstelling en het tot stand komen van de vragenlijst.

2.1. Zzzip: een uniek Vlaams onderzoeksproject met betrekking tot de leefsituatie van holebi's in Vlaanderen

Op 20 november 2003 kreeg de vakgroep sociologie van de Universiteit Gent, onder leiding van Prof. Dr. John Vincke, de opdracht van de Vlaamse Minister voor Welzijn, Gezondheid en Gelijke Kansen⁴² om een grootschalig onderzoek op te zetten met betrekking tot de leefsituatie van holebi's in Vlaanderen. Het onderzoeksproject werd door de overheid omschreven als *“een statistisch onderzoek met het oog op het verzamelen van basismateriaal over de doelgroep holebi's”*.

⁴² Destijds was dit nog minister Mieke Vogels. Na de verkiezingsnederlaag van Agalev bij de federale parlementsverkiezingen van mei 2003 werd ze als minister opgevolgd door partijgenote Adelheid Byttebier. In juli 2004 nam Kathleen Van Brempt het gelijke kansen thema over als minister van Mobiliteit, Sociale Economie en Gelijke Kansen.

Voor dit onderzoeksproject werd een samenwerking tot stand gebracht met de onderzoekscel seksuele voorkeur van het Steunpunt Gelijkekansenbeleid (UAntwerpen – UHasselt). Gedurende twee jaar zou het onderzoeksteam nauw samenwerken en uiteindelijk een steekproef van ongeveer drieduizend holebi's verzamelen. Het project werd afgesloten op 16 mei 2006 met de presentatie van de onderzoeksresultaten op een studiedag in het Vlaamse Parlement met aanwezigheid van personen uit het holebi-middenveld, beleidsactoren en onderzoekers.

Belangrijke thema's binnen het privé-leven van de respondenten werden bevraagd (bijvoorbeeld over hun seksuele identiteit, emotionele gevoelens, hun sociale omgeving, partnerrelaties enzovoort). De leden van de onderzoeksgroep (i.e. Prof. John Vincke, Nele Cox, Wim van den Berghe en Alexis Dewaele) dachten aan de manier waarop respondenten zich zouden moeten blootgeven. Zo groeide bij het onderzoeksteam de idee van iemand open te ritsen tot op hun kern en aldus werd de ritssluiting het basissymbool voor dit onderzoeksproject. Het project werd omgedoopt tot 'Zzip' met als slagzin *"Vlaanderen wil het weten!"*.

2.2. Uitdagingen van holebi-onderzoek

Holebi-onderzoekers worden in het algemeen geconfronteerd met een aantal uitdagingen. In eerste instantie is het belangrijk een invulling te geven aan de term 'holebi'. Hoe kan men seksuele voorkeur van personen in kaart brengen zonder dat dit ten koste gaat van de bestaande diversiteit binnen de algemene populatie? Het hanteren van concepten kan er immers toe leiden dat bepaalde personen niet 'geteld' worden en dus onzichtbaar blijven binnen het onderzoek. Dit is in het bijzonder een belangrijk aandachtspunt omdat niet alle personen met een seksuele voorkeur voor personen van hetzelfde geslacht, dit ook uiten. Vanuit dit perspectief benoemen we holebi's als een verborgen populatie. Omwille van de uitdagingen in holebi-onderzoek, zijn er weinig beschikbare kwantitatieve gegevens over deze specifieke doelgroep (Dewaele & Michielsens, 2003). Kwaliteitsvolle kwantitatieve gegevens over holebi's verzamelen, kan echter enkel wanneer we in onze steekproef voldoende diversiteit garanderen.

2.2.1 Afbakening van de doelgroep: een verborgen populatie

Bij empirisch onderzoek is het noodzakelijk om af te bakenen en te categoriseren. Wanneer echter niet alle individuen in de hokjes te plaatsen zijn die je als onderzoeker gebruikt, dan wordt je blik op het fenomeen dat je tracht te onderzoeken ingeperkt.

De keuze die holebi's hebben om hun seksuele voorkeur al dan niet bekend te maken, zorgt er voor dat een deel van de holebi-populatie verborgen blijft. Andere individuen uit specifieke groepen kunnen deze keuze niet maken. Zo kan men haar/zijn allochtoon zijn, vrouw/man zijn en leeftijd moeilijk(er) verbergen. Een perfect representatieve steekproef verkrijgen is in dit opzicht onmogelijk aangezien een deel van de holebi-populatie verborgen is en er geen lijsten bestaan van alle holebi's in Vlaanderen. Holebi's worden dan ook omschreven als een 'verborgen populatie' (Vincke & Stevens, 1999a; Baert & Cockx, 2002).

Volgens Vincke (2002a) is het niet mogelijk om de juiste prevalentie van holebi's te bepalen maar schattingen liggen tussen drie en acht percent van de totale bevolking. Gezien de onzichtbaarheid van vele holebi's is het mogelijk dat de zichtbare holebi-populatie, die ook voor deelname aan wetenschappelijk onderzoek gemakkelijker bereikt kan worden, een vertekend beeld kan geven van de werkelijke holebi-populatie. Aangezien er geen holebi-populatiegegevens bestaan, en deze nooit zullen bestaan, moeten we andere manieren zoeken om in holebi-onderzoek geldige uitspraken te kunnen doen over holebi's als groep in de samenleving. We weten immers niet hoe holebi's in de algemene populatie verdeeld zijn naar geslacht, leeftijd, opleiding, geografische spreiding enzovoort.

Seksueel verlangen (zich seksueel aangetrokken voelen tot iemand van het zelfde geslacht), gedrag (daadwerkelijk seks hebben met iemand van hetzelfde geslacht) en identiteit (zichzelf omschrijven als homo, lesbienne of biseksueel) vallen bovendien niet altijd samen (Laumann en anderen, 1994). Verscheidene pogingen werden reeds ondernomen om het multidimensionele gegeven van holebiseksualiteit te meten (zie Kinsey, Pomeroy & Martin, 1948; Kinsey en anderen, 1957; Bell & Weinberg, 1979; Shively & De Cecco, 1993; Coleman, 1990; Klein, 1990; Sell, 1997; Sell, 1996), maar dit leidde niet tot een gestandaardiseerd meetinstrument. De verschillende meetinstrumenten

overstijgen wel de éézijdige meting van zelfidentificatie of zelfomschrijving⁴³ wat op zich reeds een stap in de goede richting is. Op deze manier kan men informatie over respondenten verzamelen die zich niet als holebi identificeren en toch een homoseksuele component in hun leven (er)kennen.

We besluiten dat holebi's beantwoorden aan de kenmerken van een verborgen populatie. Daarom verdient het de voorkeur om met betrekking tot de operationalisatie van holebiseksualiteit gebruik te maken van continuïumschalen en het multidimensioneel aspect van holebiseksualiteit te erkennen.

2.2.2 Gebrek aan grootschalig kwantitatief onderzoek

Voor heel wat sociale groepen (bijvoorbeeld vrouwen, ouderen en kinderen...) kunnen onderzoekers zich beroepen op demografische gegevens op basis van bevolkingstellingen of aselechte steekproeven. Het verzamelen van gegevens bij een groot deel van de bevolking op basis van een aselechte steekproef is immers een goede manier om een representatief beeld te krijgen van bepaalde segmenten binnen de bevolking. Seksuele voorkeur wordt echter zelden of niet bevraagd in (bevolkings-)enquêtes omdat het gezien wordt als een private aangelegenheid. Dergelijke bevraging ziet men dan ook als een risicovolle inbreuk op de privacy. In tegenstelling tot Vlaamse onderzoeksinstellingen (zoals de Administratie, Planning en Statistiek) die door de overheid gefinancierd worden is de federale onderzoeksinstelling 'Nationaal Instituut voor Statistiek' (NIS) zelfs bij wet verboden om gegevens te bevragen naar seksuele voorkeur⁴⁴. Populatiegegevens (volkstellingen) en onderzoek gebaseerd op grootschalige aselechte steekproeven kunnen echter meer zicht geven op de holebi-populatie (Badgett, 1998⁴⁵). Het ontbreekt ons

⁴³ Vaak stelt men in onderzoek enkel de vraag "Hoe zou je jezelf omschrijven" met als antwoordmogelijkheden "homo, lesbisch of bi".

⁴⁴ Zo stelt de wet "In geen geval zullen statistische onderzoeken en studies van het Nationaal Instituut voor de Statistiek betrekking hebben op de persoonlijke levenssfeer, onder meer op het seksueel gedrag, de overtuiging of activiteit van politiek, levensbeschouwelijk of godsdienstig gebied, het ras of de etnische afstamming". Wet van 4 juli 1962 betreffende de Openbare statistiek (B.S. 20.07.1962) gewijzigd bij wet van 1 augustus 1985 (B.S. 6.08.1985), wet van 21 december 1994 (B.S. 23.12.1994) en de wet van 2 januari 2001 (B.S. 3.01.2001 - 2e uitgave).

⁴⁵ Badgett (1998) wist op deze manier de mythe te ontkrachten dat holebi's (en homomannen in het bijzonder) meer zouden verdienen dan hetero's. Deze mythe ontstond als gevolg van marketingonderzoek dat gebruik maakte van weinig representatieve non probabilistische steekproeven.

echter aan dergelijke gegevens waardoor we volledig aangewezen zijn op eigen enquêtering. Doelgericht zoeken naar respondenten (actieve dataverzameling) en op deze manier quota's⁴⁶ trachten op te vullen is een zinvolle optie om de representativiteit van de steekproef te vergroten (Vincke & Stevens, 1999a).

Binnen dit Zzip onderzoeksproject deden we (gedeeltelijk) aan actieve dataverzameling om bepaalde moeilijk bereikbare groepen toch te betrekken bij het onderzoeksproject.

2.2.3 Gebrek aan diversiteit en representativiteit van steekproeven bij holebi-onderzoek

Het probleem van zelfselectie in holebi-onderzoek is gekend. Het zijn immers vaak blanke homomannen uit verstedelijkte gebieden die oververtegenwoordigd zijn terwijl biseksuelen (zowel mannen als vrouwen), etnische minderheden, joden en katholieken, mensen met een handicap, jonge adolescenten, jongeren uit landelijke gebieden en met een lage socio-economische status ondervertegenwoordigd zijn (Savin-Williams, 1995). Holebi-onderzoek in Vlaanderen toont aan dat de respondenten vaak zichzelf selecteren wat een ongekend maar potentieel groot selectie-effect teweeg kan brengen (Vincke & Stevens, 1999a). Zo bestaan de meeste onderzoeken naar verborgen populaties uit gemotiveerde respondenten, gekenmerkt door een relatief hoge opleiding en een jonge leeftijd. Onderzoekers proberen dit probleem op te vangen door zelf op zoek te gaan naar deelnemers voor onderzoek (actieve dataverzameling) en door de verdeling van de Vlaamse populatie naar geslacht, leeftijd, opleidingsniveau en woonplaats zo goed mogelijk te representeren in de steekproef (een quotasteekproef). Op deze manier worden overeenkomsten en verschillen in de groep holebi's duidelijk en vermijdt men ongeoorloofde veralgemeningen.

De eerder beschreven uitdagingen die gepaard gaan met holebi-onderzoek leiden ons tot het hanteren van een verscheidenheid aan rekruteringskanalen met betrekking tot potentiële respondenten (om een divers samengestelde steekproef te bekomen), actieve dataverzameling (om ondervertegenwoordigde subgroepen alsnog te bereiken) en online

⁴⁶ Quota's zijn proporties van bepaalde groepen zoals men die in een algemene populatie terugvindt. Zo gaan onderzoekers bijvoorbeeld op zoek naar respondenten met het oog op het bereiken van een (selecte) steekproef die voor 55% uit vrouwen en 45% uit mannen bestaat omdat dit de verdeling is die in de algemene populatie wordt teruggevonden (zie Kalton, 1983).

rekrutering of het gebruik van een websurvey (om een groter deel van de verborgen populatie te bereiken). De verzameling van deze verschillende methoden werden uitgewerkt binnen het Zzzip onderzoeksproject en lichten we toe in het volgende deel.

2.3. Beschrijving van de gehanteerde technieken met betrekking tot de dataverzameling

We lichten eerst kort de Zzzip publiciteitscampagne toe, vervolgens geven we een toelichting over het rekruteren van respondenten en ten slotte besteden we aandacht aan de elementen waar onderzoekers rekening mee moeten houden wanneer ze het internet gebruiken om respondenten te enquêteren.

2.3.1 De Zzzip campagne: het verleiden van potentiële respondenten

Om een zo breed en divers mogelijk publiek te bereiken wilden we aan het Zzzip onderzoeksproject een campagne laten voorafgaan met een hoge verleidingsfactor om de nieuwsgierigheid van potentiële respondenten te prikkelen. We wilden ons niet toespitsen op een stereotiepe of specifieke holebi-levensstijl of naar personen die zich overtuigd (*'out and proud'*) en als exclusief homoseksueel identificeren. Ook zij die in mindere mate homoseksuele verlangens, fantasieën en contacten hebben, behoorden tot onze doelgroep. We beoogden tevens de aandacht te trekken van heteroseksuelen om op deze manier een sensibiliserend en informatief effect teweeg te brengen met betrekking tot holebi's als weinig zichtbare groep in de samenleving. Een brede en neutrale campagne was noodzakelijk om zoveel mogelijk mensen aan te spreken.

Het kiezen van 'Zzzip' als een aantrekkelijke naam, verwijzend naar het openritsen van mensen, paste binnen het opzet om van het Zzzip-project een sociaal product te maken dat we wilden verkopen aan het publiek. Daarom werd beroep gedaan op het holebi-marketingbureau 'Coming out'. Dit is het enige marketingbureau in Vlaanderen dat zich richt naar een holebi-publiek. Deze aanpak bleek innovatief met betrekking tot wetenschappelijk onderzoek en wat betreft het in kaart brengen van een verborgen populatie zoals holebi's.

De idee van het openritsen van mensen werd concreet vertaald in twee foto's (waar affiches van gemaakt werden), één van een man en één van een vrouw (zie afbeelding 1). Er werd bewust gekozen voor de idee van twee naakte bovenlichamen gezien het zich blootgeven centraal staat. Beide personen zijn goed gevormd, maar toch niet te vergelijken met de 'perfecte' lichamen zoals die in commerciële media gepromoot worden. De beelden werden bovendien 'gedeseksualiseerd'. De modellen namen geen suggestieve seksuele poses aan en de aandacht werd voornamelijk getrokken door de rits. De kleurverschillen speelden hierbij een belangrijke rol. De achtergrondkleuren werden specifiek gekozen op basis van het feit dat ze erg opvallen. Op de achtergrond van de beelden komen verschillende concepten uit de vragenlijst zodat het mysterie of de *'teasing'* compleet was.

Afbeelding 1: Zzzip-affiches

Het holebi-marketingbureau 'Coming out' bracht de vragenlijst aan de vrouw/man. Dit product (i.e. de vragenlijst) werd in de eerste plaats 'verkocht' via het internet. Dit rekruteringskanaal is interessant omdat bepaalde segmenten van de holebi-populatie erg actief op het internet zijn (Wakeford, 2002). Via het internet kunnen holebi's immers vanuit een veilige omgeving (de huiskamer, een internetcafé, de PC van een vriend of vriendin...) informatie verzamelen over holebiseksualiteit of sociaal contact zoeken met andere holebi's zonder dat ze zich zichtbaar moeten maken (en zich dus moet blootstellen aan potentieel negatieve reacties). Een laatste motivatie is dat wanneer enkel papieren

enquêtes, al dan niet met behulp van enquêteurs, gebruikt worden om holebi's te rekruteren, dit vaak resulteert in een erg selecte steekproef van holebi's die zich in het holebi-verenigingsleven of in het commerciële holebi-milieu bewegen (zie Vincke & Stevens, 1999; Vincke & Bleys, 2003; Vincke en van Heeringen, 2004).

Een aantrekkelijk logo, doordachte beeldvorming, de verspreiding van affiches, het inschakelen van een promoteam en (al dan niet holebi-gerichte) media, het verdelen van gadgets (sleutelkoorden) en het motiveren van potentiële respondenten aan de hand van te winnen prijzen...kosten noch moeite werden gespaard om ruchtbaarheid te geven aan het onderzoeksproject en om potentiële respondenten of geïnteresseerden naar de website te lokken.

2.3.2 Rekrutering van respondenten uit een verborgen populatie

De omschrijving van holebi's als verborgen populatie maakt een toevalssteekproef onmogelijk aangezien er geen kader is op basis waarvan een dergelijke steekproef kan getrokken worden (Kalton, 1983:93).

Eén van de doelstellingen van het Zzip onderzoek was om de steekproefsamenstelling, zoals die in het onderzoek van Vincke & Stevens (1999a) werd bekomen, te verbeteren. We wilden subgroepen die toen weinig of niet in de steekproef vertegenwoordigd waren, zoals oudere holebi's, lager opgeleiden en biseksuelen, nu beter bereiken. In 1999 werden ongeveer 1500 holebi's bevraagd, nu streefden we naar 2000 à 3000 holebi's. Een dergelijke steekproef zal immers toelaten om statistisch zinvolle uitspraken te doen over verschillende subgroepen (ouderen, biseksuelen enzovoort). Bovendien was het een aandachtspunt om niet enkel holebi's te rekruteren via het holebi-verenigingsleven en holebi-milieu om een daaruit voortvloeiend selectie-effect te vermijden. We stelden het gebruik maken van verschillende rekruteringskanalen tot doel om de steekproefsamenstelling zo divers mogelijk te maken. Tevens deden we met betrekking tot een aantal subgroepen extra inspanningen om hen beter te kunnen bereiken.

2.3.2.1 De rekruteringskanalen en rekruteringsmiddelen

Met rekruteringskanalen bedoelen we fysieke of virtuele locaties waar potentiële respondenten attent werden gemaakt op de Zzip vragenlijst. Met rekruteringsmiddelen bedoelen we fysieke of virtuele voorwerpen die werden verspreid tevens met het oog op

het attent maken van respondenten op de Zzzip vragenlijst. Zowel rekruteringskanalen als rekruteringsmiddelen moeten potentiële respondenten de weg tonen naar de weblink www.zzzip.be⁴⁷ waar men de in te vullen enquête kon terugvinden⁴⁸.

Volgende rekruteringskanalen werden benut:

- Specifieke locaties als holebi-clubs, -fuiven en -events;
- Media en pers (regulier en holebi-specifiek)⁴⁹;
- Organisaties/verenigingen (regulier en holebi-specifiek⁵⁰);
- Elektronische mailings en het internet ('banners' en 'pop-ups' op holebi-specifieke websites⁵¹);
- Sociale netwerken (sneeuwbalmethode: via kennissen, vriend(inn)en, familie...).

Volgende rekruteringsmiddelen werden benut:

Affiches (zie afbeelding 1): in totaal werden 10000 affiches gedrukt, waarvan 5500 verdeeld werden in de reguliere vrijetijdssector in alle provincies⁵². De andere 4500 affiches werden verdeeld over alle holebi-verenigingen alsook binnen het commerciële holebi-milieu (Red & Blue, NEXT-parties, homosauna's, themafuiven enzovoort). De

47 Deze link is niet meer actief. Zie voetnoot 46.

48 De vragenlijst kan nog steeds bekeken en ingevuld worden op <http://www.assimilate.be/zzzip2/>.

49 Er verschenen advertenties in de geschreven pers met informatie over het Zzzip project en een link naar de website in de Gazet van Antwerpen (één maal op 07/10/04 en één op 27/10/04), in Het Volk (op 12/10/04), in Het Nieuwsblad (12/10/04), Weekend Knack (24/11/04), in ZiZo magazine (november/december, 2004) en op AVS (een regionaal televisiekanaal).

50 Het holebi-verenigingsleven en holebi-relevante diensten werden aangeschreven met een vraag om medewerking. Indien medewerking werd toegezegd, werden hen 10 Zzzip affiches toegestuurd evenals een informatie document over het project, een bestand met de afbeelding van de Zzzip affiches en een bestand met de Zzzip banner. De banner kon dan eventueel op hun website geplaatst worden. Sommige verenigingen ontwierpen een eigen banner of pop-up.

51 Zie voetnoot 48.

52 Vanaf 15 september werden de affiches verspreid. Deze werden voornamelijk door het promoteteam van coming out verspreid op holebi-specifieke locaties (Red and Blue discotheek, homosauna's, holebi-fuiven,...) en niet holebi-specifieke locaties (bibliotheken, culturele centra, cafés, gewone fuiven, ...) in de volgende steden: Antwerpen, Mechelen, Lier, Turnhout, Geel, Mol, Herentals, Gent, Aalst, Lokeren, Sint-Niklaas, Dendermonde, Deinze, Oudenaarde, Ronse, Wetteren, Zottegem, Eeklo, Brugge, Oostende, Kortrijk, Knokke, Ieper, Poperinge, Veurne, Roeselare, Waregem, Hasselt, Genk, Sint-Truiden, Tongeren, Lommel, Bree, Leopoldsburg, Leuven, Tienen, Diest en Aarschot.

distributie gebeurde zowel in grote als kleine steden, evenals in kleine gemeentes en dorpen.

Banners: een banner is een virtueel voorwerp dat wordt gebruikt om reclame te maken op het internet. Een banner bestaat uit een boodschap en/of figuur dat in een deelscherm van een website wordt ingebouwd en op deze manier de aandacht trekt van de website bezoeker. Wanneer deze bezoeker klikt op de banner, dan wordt zij of hij afgeleid naar een andere website, in dit geval www.zzip.be⁵³.

Pop-ups: een pop-up is een nieuw klein venster dat verschijnt in een website wanneer de website bezoeker een bepaald item in de website aanklikt of een bepaalde webpagina verlaat of oplaadt. Deze pop ups worden vaak gebruikt om reclame te maken. Wij gebruikten pop ups om website-bezoekers naar onze website af te leiden.

Sleutelkoorden: sleutelkoorden zijn halssnoeren waaraan men zijn of haar sleutels kan bevestigen. Deze werden uitgedeeld om publiciteit te maken. De sleutelkoorden werden bedrukt met de link naar onze website.

Stempels: aan de ingang van specifieke locaties werden personen door een promoteam bestempeld met de link naar onze website.

Op het einde van de websurvey werd er aan de respondenten gevraagd om feedback te geven over de wijze waarop ze op de Zzip site terechtkwamen. Uit de onderstaande tabel blijkt hoeveel respondenten via een specifiek rekruteringskanaal of –middel op de Zzip site terechtkwamen⁵⁴. 41.5 % kwam via een banner op de Zzip site terecht. De reguliere pers en de holebi-pers zorgden voor 33.8% van de respondenten. 12% kwam via vriend(inn)en, familie, kennissen en dergelijke (mond aan mond reclame) op de site terecht. 11.5% kwam op de site terecht via het holebi-verenigingsleven, affiches, chat en internetfora, holebi-bijeenkomsten (waar ook de sleutelkoorden en stempels werden verspreid), mailings en via zijn of haar werk- of schoolomgeving. 1.2% van de respondenten gaf geen informatie wat betreft rekruteringskanaal of –middel.

⁵³ Zie voetnoot 45.

⁵⁴ Deze informatie komt uit het evaluatiegedeelte van zowel de papieren enquêtes als van de websurvey en zijn gebaseerd op de 2931 compleet ingevulde vragenlijsten. Respondenten gaven echter soms meer dan één categorie op, vandaar een totaal van 3305.

Tabel 1: Infobron (via welke bron bent u op deze site geraakt?)

Bron	N	%
Via affiche	117	3,5%
Via banner	1372	41,5%
Via chat	12	0,4%
Via forum	14	0,4%
Via holebi-pers	542	16,4%
Via lesbiennedag	14	0,4%
Via mailing	30	0,9%
Via pers	574	17,4%
Via school	4	0,1%
Via sleutelkoord	51	1,5%
Via stempel	105	3,2%
Via vereniging	26	0,8%
Via vriend(in), familie, kennis...	395	12%
Via werk	9	0,3%
Geen informatie	40	1,2%
<i>Totaal</i>	<i>3305</i>	<i>100%</i>

2.3.2.2 Subgroepen die extra aandacht kregen

Niet alle subgroepen binnen de holebi-populatie zijn even gemakkelijk bereikbaar. Homomannen zijn het gemakkelijkst bereikbaar gezien voor hen de meeste structurele homospecifieke voorzieningen bestaan (homobars, discotheken, specifieke tijdschriften, verenigingen enzovoort). Lesbiennes en oudere holebi's zijn echter minder gemakkelijk te bereiken en voor hen deden we dan ook extra inspanningen. Ook lager opgeleide en allochtone holebi's zijn moeilijk te bereiken maar we schatten de kost te hoog in om voor hen extra inspanningen te leveren. We lichten dit verder toe.

Een groot deel van de homomannen zijn gemakkelijk te bereiken via holebi-specifieke organisaties, hobbyclubs, het internet, fuiven enzovoort. Homomannen buiten de homosubcultuur zijn een belangrijke maar moeilijker te bereiken groep. We verwachten dat de globale weinig identiteitsgerichte aanpak en opzet van het Zzzip project deze mannen zal aanspreken.

Het was prioritair om een evenwicht te vinden wat betreft het aantal mannelijke en vrouwelijke respondenten. We merkten vrij snel dat mannen veel gemakkelijker te

bereiken zijn dan vrouwen en reageerden prompt met extra inspanningen om meer vrouwen te rekruteren. Holebi-specifieke websites bleken niet het geschikte kanaal om lesbiennes te bereiken. Via vrouwelijke sleutelpersonen trachtten we meer publiciteit te maken voor het Zzip project om zo een sneeuwbaaleffect in de hand te werken⁵⁵. Praatcafé's, lesbofuiven, de vrouwen- en lesbiennedag waren locaties waar we actief rekruteerden. Hoewel dit het aantal deelnemende vrouwen deed stijgen, bleef het moeilijk om in gelijke mate vrouwen en mannen te rekruteren.

Een laatste subgroep waar veel aandacht aan werd besteed, waren de oudere holebi's. Zij bleken vooral via het internet moeilijk bereikbaar. Nochtans waren ze een belangrijke subgroep met betrekking tot hun specifieke behoeften en maatschappelijke positie (zie Godemont, Dewaele & Breda, 2004). Als gevolg van het voorbije kwalitatief onderzoek *'Geen roos zonder doornen'* (Godemont, Dewaele & Breda, 2004) waren er hechte contacten opgebouwd met sleutelpersonen in het middenveld van oudere holebi's (de verenigingen *'Vieux Rose'* en *'de Roze Rimpel'*). Ter rekrutering werden activiteiten voor oudere holebi's bijgewoond. Via de coördinatoren van de verenigingen voor oudere holebi's werden papieren enquêtes verder verspreid.

Rest ons nog enige toelichting te geven betreffende moeilijk bereikbare subgroepen waar we *geen* bijzondere aandacht aan besteedden.

Voor biseksuelen ontwikkelden we geen specifieke strategie. Er is immers weinig of geen literatuur beschikbaar die aangeeft hoe zij van (exclusief) homoseksuele mannen en vrouwen verschillen en via welke kanalen zij beter te bereiken zouden zijn. Het label biseksueel lijkt een éénduidig identiteitsgericht model af te wijzen waardoor specifieke strategieën moeilijk in te vullen en misschien zelfs onwenselijk zijn. Door in de Zzip campagne geen specifiek beeld van dé holebi te presenteren, veronderstelden we dat biseksuelen zich ook aangesproken zouden voelen.

Allochtone holebi's zijn een erg moeilijk te bereiken subgroep, gezien het taboe op en de onbespreekbaarheid van homoseksualiteit binnen heel wat cultureel etnische gemeenschappen (van Bommel in Nahas, 2001:12). Bovendien zijn er verschillende cultureel etnische gemeenschappen, die allen hun eigenheid hebben en dus een afzonderlijke rekruteringsstrategie zouden kunnen vereisen. Het zou een enorme input

⁵⁵ Op deze manier werden 117 papieren enquêtes verstuurd.

vragen aan middelen (vertalingen, contacten met sleutelpersonen, kennis over verschillende culturele benaderingen van holebiseksualiteit,...) om al deze gemeenschappen te kunnen bereiken. Het middenveld van allochtone holebi's is bovendien niet voldoende ontwikkeld om ingeschakeld te kunnen worden met betrekking tot dit onderzoeksproject. De vereniging 'Merhaba' (voor holebi's met roots in Magrebijnse, Turkse of Midden-Oosterse landen) werkte wel actief mee ter rekrutering van allochtone holebi's. Meer literatuurstudie, verkenning van het veld en kwalitatief explorerend onderzoek is nodig alvorens men deze subgroep kwantitatief in kaart kan brengen.

Ten slotte is er de subgroep van lager opgeleide holebi's die moeilijk bereikbaar is. Er zijn geen aanwijzingen in de literatuur die aanduiden waar men lager opgeleide holebi's best kan rekruteren. De verschillende holebi-specifieke kanalen (verenigingen, media,...) werden reeds ingeschakeld en ook via verspreiding van affiches in de reguliere vrijetijdssector hopen we meer laag opgeleide holebi's te bereiken. Verder hebben we geen extra inspanningen geleverd om bijvoorbeeld meer arbeiders te bereiken. Dit had gekund door specifieke tewerkstellingskanalen in te schakelen. De keuze was pragmatisch in die zin dat we noch de middelen noch de tijd beschikbaar zagen om deze extra inspanningen te leveren.

Met de extra aandacht die we wel besteedden aan een aantal moeilijk te bereiken subgroepen (lesbiennes en oudere holebi's), wilden we onze steekproef meer divers maken. Rekruteringskanalen en -middelen spelen daartoe tevens een essentiële rol. We bespreken verder het internet als overkoepelend rekruteringskanaal en -middel.

2.3.3 Dataverzameling via het internet of Computer Assisted Data Collection (CADAC)

Het was een bewuste keuze om de websurvey centraal te stellen met het oog op het in kaart brengen van holebi's als verborgen populatie. Er zijn tevens voor- en nadelen van een websurvey die niets met de kenmerken van onze onderzoeksgroep te maken hebben. We zetten deze laatste op een rijtje en bespreken de criteria waaraan een (web)survey dient te voldoen.

2.3.3.1 Websurvey's: voor- en nadelen

In België zijn er 35 Pc's per 100 inwoners en het aantal Pc's nam toe van 900.000 in 1990 tot 3,6 miljoen Pc's in 2004. 1.919.552 particulieren⁵⁶ beschikken momenteel over een internetverbinding terwijl dit er in november 1998 slechts 151.168 waren. In 2004 gebruiken 41 inwoners op 100 het internet (zowel voor privé als professionele doeleinden) terwijl dit er in 1997 slechts 5 op 100 waren (Nationaal Instituut voor Statistiek, ISPA Belgium, 2006). Het gebruik van PC en internet wordt steeds meer een mainstream aangelegenheid en hoewel niet iedereen over een PC of internetaansluiting beschikt, toch zijn er ook voor deze laatste groep steeds meer mogelijkheden (via de werk- en studieomgeving, internetcafés,...) om toegang tot het internet te krijgen.

De snelle opgang van het internet opent voor sociaal-wetenschappelijke onderzoekers nieuwe wegen om aan onderzoek te doen. Computer Assisted Data Collection, kortweg CADAC, wordt dan ook steeds populairder.

Websurveys of Computer Assisted Self Interviewing (CASI) zijn elektronische vragenlijsten die op een server geplaatst worden en waarvoor respondenten vervolgens worden uitgenodigd om deze via het internet in te vullen (Heerwegh, 2001:2-3). Deze manier van bevraging heeft twee belangrijke voordelen (Heerwegh, 2001:2-3): het is momenteel de snelste manier van enquêtering; het is goedkoop: er zijn immers geen kosten voor drukwerk, verzending van de enquêtes of het betalen van interviewers.

Heerwegh (2001:2-3) vermeldt nog andere voordelen van websurveys. Ze zien er vaak beter uit en zijn functioneler (overzichtelijker en gebruiksvriendelijker). Wanneer bepaalde delen in de vragenlijst niet door iedereen beantwoord moeten worden (de vragenlijst bevat dan zogenaamde '*skip patterns*') dan zorgt een websurvey voor een vlotte overgang zonder dat de respondent daar iets van merkt en veel door de vragenlijst moet 'scrollen'. '*Drop down boxes*'⁵⁷ maken het dan weer mogelijk om een vraag met verschillende antwoordmogelijkheden ruimtebesparend aan te bieden. Ten slotte is er tevens de mogelijkheid om bepaalde vragen *verplicht* te maken (men kan de enquête niet vervolledigen zonder een vraag te beantwoorden) zodanig dat het item non-respons (i.e. één bepaalde vraag die niet beantwoord wordt) afneemt. Dit kan echter wel voor een toename van unit non-respons (i.e. de vragenlijst wordt niet meer verder ingevuld)

⁵⁶ Dit cijfer geeft het aantal internetaansluitingen weer aan het einde van het tweede kwartaal in 2006

⁵⁷ Dit is een vakje van één lijn hoog waarin men één uit vele antwoorden kan selecteren. De vele antwoorden 'rollen uit' zodra men het vakje aanklikt.

veroorzaken wanneer het verplicht maken van vragen die de respondent niet wil beantwoorden, frustrerend werkt.

Toch zijn er ook verschillende nadelen verbonden aan websurveys. Naast het eerder vermeldde afdwingen van antwoorden kan ook een slecht opgestelde vragenlijst en soft- en/of hardware problemen (compatibiliteit, tijd nodig om de websurvey te downloaden,...) de unit non respons verhogen (Heerwegh, 2001:8-9). Soft- en/of hardware problemen kunnen er tevens voor zorgen dat de vragenlijst bij verschillende respondenten niet op uniforme wijze wordt aangeboden. Deze eerder technische problemen kunnen echter verholpen of vermeden worden. Een meer fundamenteel probleem is het zelfselectie-effect dat websurveys teweegbrengen.

Dit zelfselectie-effect maakt dat de verkregen steekproef niet representatief is (Heerwegh, 2001:5). Leeftijd, geslacht en opleidingsniveau bepalen immers de mate waarin men al dan niet van Pc's en het internet gebruik zal maken (Roe & Broos, 2004). Onder andere oudere, laag opgeleide en thuiswerkende vrouwen maken minder gebruik van het internet (Claeys & Spee, 2005). Omdat een websurvey geen representatieve steekproef garandeert, leidt een grote steekproef niet altijd tot meer accurate gegevens (Heerwegh, 2001:7). Toch wil dit niet per definitie zeggen dat websurveys onbetrouwbaar zijn. Koch & Emrey (2001) vergeleken de samenstelling van een steekproef van holebi's uit nationaal onderzoek⁵⁸ met die van een steekproef op basis van een websurvey en stelden vast dat beide groepen respondenten erg op elkaar leken wat betreft demografische kenmerken (opleiding, inkomen, leeftijd, etniciteit en politieke voorkeur). De onderzoekers vergeleken tevens demografische gegevens van holebi's die deelnamen en zij die niet deelnamen⁵⁹ aan een websurvey en ook hier waren er nauwelijks verschillen tussen beide groepen.

⁵⁸ Het nationaal onderzoek betrof de 'Voter Research and Surveys Exit Poll' (Edelman, 1993): de onderzoekers beschikten over informatie betreffende de seksuele voorkeur van alle Amerikaanse kiezers. Gezien Amerikanen niet stemplichtig zijn, geldt ook hier een selectie-effect en zijn de gegevens dus niet representatief.

⁵⁹ Drie verschillende surveys werden op een holebi-website geplaatst. Daarnaast werd op een plaats waar veel holebi's zich verzamelen ('*a gay and lesbian community center*'), Pc's ter beschikking gesteld voor zij die er thuis geen hebben. Iedereen die op de holebi-site wou inloggen (waar ook de surveys geplaatst werden), dienden eerst hun demografische gegevens op te geven. Vervolgens was er één survey die holebi's vrijwillig konden invullen, de volgende was semi-verplicht (deelname werd aanbevolen maar respondenten konden een optie aanvinken dat ze 'beloofden' om de vragenlijst later in te vullen. Ondertussen hadden ze nog steeds toegang tot de site) en de laatste survey was verplicht (zonder deelname kregen ze geen toegang meer tot de site).

De voordelen van een websurvey (lage kostprijs, snelheid, anonimiteit) wegen ons inziens op tegen de nadelen (zelfselectie en technische moeilijkheden). In dit onderzoek staat de internetenquête of websurvey dan ook centraal. De technische aspecten en eerder vermeldde nadelen van websurveys vragen echter extra aandacht met betrekking tot het ontwerp van de vragenlijst.

2.3.3.2 Aandachtspunten bij het opstellen van de Zzip websurvey

Er zijn drie criteria waaraan een websurvey moet voldoen en deze hebben in eerste plaats te maken met gebruiksvriendelijkheid (Heerwegh, 2001:8-9): 1. onderzoekers moeten de logica van het invullen van een vragenlijst weten te combineren met de logica van hoe een computer functioneert, 2. de websurvey moet éénvoudig (genoeg) zijn opdat alle potentiële respondenten hem kunnen invullen en 3. er moet een combinatie mogelijk zijn van papieren enquêtes en websurvey die op elkaar zijn afgestemd.

Meer specifiek moeten onderzoekers verschillende principes volgen om een goede websurvey of vragenlijst te ontwikkelen (zie Heerwegh, 2001:8-9; Dillman, 2000; Converse & Presser, 1986). We bespreken hier hoe wij bij de constructie van onze websurvey deze principes (met betrekking tot introductie, de eerste vraag, lay-out, lijnlengte, instructies, gedwongen antwoorden, oriëntatie en antwoordmogelijkheden) hebben gevolgd.

Wanneer respondenten op de website terechtkomen, moeten ze onmiddellijk zien dat ze op een herkenbare plek terechtgekomen zijn. Onze openingspagina toonde de afbeelding van de opengeritste borstkas. Dit symbolisch beeld werd immers gebruikt om publiciteit te maken voor Zzip en om potentiële respondenten naar de site te lokken. Op deze openingspagina dienden respondenten onderaan onmiddellijk de optie "*ik ben een man*" of "*ik ben een vrouw*" aan te klikken. Deze eerste 'vraag' is, zoals het hoort, voor een openingsvraag, éénvoudig en door de meeste respondenten⁶⁰ te beantwoorden. Op de volgende pagina krijgen respondenten een *korte* introductietekst te lezen die belangrijke informatie geeft aan de respondenten (wat is Zzip, voor wie is de vragenlijst bedoeld, waarom en hoe wordt ze afgenomen?). Omdat het verzamelen van specifieke achtergrondinformatie van de respondenten (zoals inkomen en politieke voorkeur)

60 Een beperking van dit onderzoek bestaat erin dat we niet tegemoetkomen aan alle gendervariatie in de samenleving. De term gendervariatie duidt op non-dichotome gendersystemen en -opvattingen. Het betreft het geheel van mogelijkheden om genderidentiteit vorm te geven, breder gedacht dan enkel de man of vrouw posities (Motmans & Denekens, 2006:42).

negatieve reacties kan teweegbrengen en verder invulgedrag negatief kan beïnvloeden, gebeurde dit aan het einde van de vragenlijst.

In de introductietekst wordt belangrijke informatie gegeven over de tijdsduur van de vragenlijst (ongeveer 30 minuten⁶¹), de anonieme verwerking van de gegevens en de prijzen die de respondenten kunnen winnen (cinematickets, reischeques, waardebons bij Fnac en holebi-passen). Als intrinsieke stimulans werd het belang van de resultaten voor een holebi-gelijkekansenbeleid in Vlaanderen benadrukt. De eerste vraag die volgt na de introductietekst vroeg de respondenten naar hun seksuele contacten, seksuele fantasieën en intieme relaties (of ze deze voornamelijk met/over mannen of vrouwen hebben). Deze vraag is relevant met betrekking tot het globale onderzoeksthema en moet de interesse van de respondenten wekken.

Wat betreft de meer algemene lay-out werden de vragen links uitgelijnd omdat dit de beste resultaten geeft (wat betreft non respons en benodigde invultijd). De websurvey is bijna identiek aan de papieren enquête. Bij de papieren enquête werden de vragen genummerd om respondenten meer oriëntatievermogen te geven. Dit was niet het geval bij de websurvey omdat respondenten daar geen antwoorden kon overslaan.

We hanteerden bewust een éénvoudig taalgebruik dat begrijpelijk is voor iedereen en trachtten het aantal woorden per vraag te beperken (om te vermijden dat respondenten over woorden heen lezen). De antwoorden werden in tabellen ingepast zodat respondenten met verschillende types van beeldschermen en verschillende resoluties allen de vragen op dezelfde wijze kregen aangeboden.

Instructies die nodig waren bij meer complexe vragen werden beperkt en éénvoudig omschreven. De instructies werden aangeboden bij de desbetreffende vraag (en niet helemaal in het begin van de vragenlijst).

Heerwegh (2001) raadt af om respondenten te dwingen bepaalde vragen te beantwoorden wegens mogelijke '*unit non respons*'. Wij hebben toch van deze optie gebruik gemaakt maar dan wel (indien relevant) respondenten de mogelijkheid gegeven om 'niet van toepassing', 'andere' of 'ik weet het niet' in te vullen. We vreesden immers een erg hoge item non respons gezien de lengte van de vragenlijst. In die zin geven we de voorkeur

61 Uit de evaluatie van de vragenlijsten blijkt dat de respondenten erg verschilden van mening wat betreft de benodigde tijd om de vragenlijst in te vullen. Sommigen gaven aan dat 30 minuten voldoende was en dat de vragenlijst niet te lang was, anderen gaven aan dat ze zeker een uur nodig hadden om de vragenlijst in te vullen en vonden de vragenlijst veel te lang.

aan een kleiner aantal volledig ingevulde vragenlijsten dan aan een hoog aantal onvolledig ingevulde vragenlijsten.

Om de respondent doorheen de vragenlijst voldoende oriëntatievermogen te geven, hebben we verschillende maatregelen genomen. Indien de respondent sommige vragen vergat in te vullen, werd deze daarvan op de hoogte gebracht door een *'pop-up'* venster dat verscheen bij het aanklikken van *'next'* (om naar de volgende pagina door te gaan). De respondent kon tevens *'terugbladeren'* (met de *'terug knop'* van de browser) in de vragenlijst om eventueel eerder gegeven antwoorden aan te passen. Om de respondent een idee te geven van hoe ver deze was gevorderd in de vragenlijst, voerde we onderaan het scherm een *'vorderingsindicator'* in. Deze vorderingsindicator was een ritssluiting conform met het symbool van de Zzzip campagne. Bij het bereiken van het einde van de vragenlijst waren respondenten dus ook op het beeldscherm zichtbaar *'opengeritst'*.

Ten slotte werd wat betreft het aanbieden van antwoordmogelijkheden vermeden om deze naast elkaar te plaatsen. Indien dit toch onvermijdelijk was, dan werden de antwoordmogelijkheden visueel gegroepeerd om verwarring te vermijden. Open vragen werden in de mate van het mogelijke vermeden.

Door rekening te houden met de verschillende criteria waaraan vragenlijsten - en websurveys in het bijzonder - dienen te beantwoorden, werd een gebruiksvriendelijke en visueel aantrekkelijke vragenlijst ontworpen. Voor het ontwerp en online plaatsen van de vragenlijst werd de hulp ingeroepen van het e-marketing bedrijf *'Wax Interactive'* (www.wax.be). De vragenlijst kan nog steeds online ingevuld worden op <http://www.assimilate.be/zzzip2>. De resultaten van dit invullen worden niet meer opgeslagen of verwerkt.

2.4. De volledige Zzzip vragenlijst

2.4.1 Globale inhoud en kenmerken van de vragenlijst

De Zzzip vragenlijst is een uitgebreide, gestructureerde vragenlijst die verschillende levensdomeinen en thema's bevraagt. Zowel holebi-specifieke als algemene onderwerpen komen aan bod. De Zzzip vragenlijst omvat volgende thema's: socio-demografische gegevens, beleving seksualiteit, identiteitsconstructen, gevoelens met betrekking tot

seksuele voorkeur, maatschappelijke reactie ten aanzien van holebiseksualiteit en stigtabewustzijn, studeer- en werksituatie, gezondheid en levenskwaliteit, ervaring met huisarts en hulpverleners, sociale steun, sociaal netwerk, vrijwilligerswerk in en participatie aan het verenigingsleven. Door de hoeveelheid informatie die we wilden verzamelen, is de vragenlijst behoorlijk lang geworden. We kondigden in het begin van de vragenlijst aan dat het ongeveer 30 minuten zou duren om hem in te vullen. Uit de kwalitatieve evaluatiegegevens⁶² bleek dat dit voor heel wat respondenten voldoende was, maar dat veel anderen tot een uur nodig hadden. Daarom was het motiveren van de respondenten erg belangrijk. Intrinsieke en extrinsieke beloningen werden voorzien. Enerzijds wezen we op het belang van deze enquête voor een beter gelijke kansenbeleid met betrekking tot holebi's (de intrinsieke beloning). Anderzijds werden respondenten op voorhand ingelicht dat ze mogelijks een prijs konden winnen door de vragenlijst in te vullen. Bij het invullen van de vragenlijst werd het potentieel kunnen winnen van prijzen in de marge steeds zichtbaar gemaakt. Bovendien trachtten we de aandacht van de respondenten bij het invullen van de enquête op te wekken, door voldoende variatie te voorzien in het type van vragen die gesteld werden en door de aantrekkelijke lay-out.

2.4.2 Het prétesten van de vragenlijst

Het prétesten van de vragenlijst gebeurde in drie bewegingen: de vragenlijst werd voorgelegd aan een expertengroep (de stuurgroep van het Zzip project), ingevuld door zes collega's en zes holebi's en ten slotte werden alle schalen via het internet geprétest.

Allereerst werd de Zzip vragenlijst voorgelegd aan de leden van de stuurgroep⁶³ van het Zzip project. Deze stuurgroep bevat beleidsactoren, academici met onderzoekservaring en actoren uit het holebi-middenveld.

⁶² De kwalitatieve evaluatiegegevens werden verzameld door op het einde van de Zzip vragenlijst een aantal open vragen te stellen: 1. *"Hoe heb je onze vragenlijst in handen gekregen?"*, 2. *"Wat vond je van de campagne (de affiche, de wijze van verspreiding, wijze van promotie,...?"* en 3. *"Wat vond je van de vragenlijst (de lengte, de duidelijkheid,...)?"*.

⁶³ Volgende stuurgroepleden waren aanwezig bij de evaluatie van de voorlopige vragenlijst: An Carton (Administratie, Planning en Statistiek), Kristof Demasure (WelJongNietHetero), Fernand Vanoutryve (Holebifederatie), Agna Smisdom (Gelijke Kansen Vlaanderen), Frank Cockx (holebi-onderzoeker aan de KUL), Mark Sergeant (Sensoa).

Vervolgens werden zes collega's uitgenodigd om de vragenlijst kritisch te bekijken en (op papier) in te vullen⁶⁴. Tevens werden zes holebi's uitgenodigd om (in aanwezigheid van de onderzoeker) de vragenlijst (op papier) in te vullen. Bij deze holebi's zaten drie mannen en drie vrouwen, twee holebi's ouder dan 50 jaar, twee holebi's tussen 27 en 50 jaar en twee jonger dan 27 jaar, één laagopgeleide holebi (met enkel een diploma van secundair onderwijs) en één biseksueel zodoende een minimum aan diversiteit te garanderen. Deze fase van prétest leverde heel wat waardevolle informatie op met betrekking tot het begrijpen van concepten en gebruiksvriendelijkheid. Daarnaast kregen we feedback met betrekking tot schrijffouten, foute doorverwijzingen, lay-out...

Ten slotte werd de vragenlijst met enkel de gestandaardiseerde schalen van de vragenlijst online geplaatst op de website van WelJongNietHetero, een holebi-organisatie die zich richt op holebi's jonger dan 30 jaar. Op deze manier werden 192 vragenlijsten volledig ingevuld teruggezonden. 38% van deze steekproef bestond uit vrouwen, 62% waren mannen. De gemiddelde leeftijd was 23 jaar ($SD=7.93$). De jongste respondent was 15 jaar, de oudste 47 jaar. Alle schalen scoorden goed wat betreft interne consistentie met Cronbach's Alfa's tussen .75 en .92. De correlaties tussen de verschillende schaalscores gaven duidelijke en goed samenhangende verbanden weer consistent met de onderzoeksliteratuur.

Aan de hand van deze prétesting werd een betrouwbare en gebruiksvriendelijke vragenlijst ontworpen die online geplaatst kon worden. Een voordeel van een webenquête is tevens dat onderzoekers aan de hand van feedback van respondenten snel kunnen ingrijpen en inconsistenties of (technische) fouten in de online vragenlijst kunnen bijsturen.

2.4.3 De globale respons

10558 personen begonnen de online enquête in te vullen. Na het eerste vragenblok (betreffende hun seksuele voorkeur) waren er nog 5091 personen die de vragenlijst verder invulden. Uiteindelijk werd de websurvey door 2741 respondenten volledig afgewerkt (26% van de aanvankelijke respondentengroep). Er werden ter aanvulling van de online

⁶⁴ De collega's omschreven zichzelf allen als heteroseksueel. Doch werd hen gevraagd om de vragenlijst in te vullen en 'te doen alsof' ze wel holebi-seksueel waren. Van hen verwachtten we in het bijzonder feedback met betrekking tot de samenstelling en gebruiksvriendelijkheid van de vragenlijst met aandacht voor de verschillende criteria waaraan de vragenlijst moet beantwoorden.

vragenlijst 500 papieren vragenlijsten rondgestuurd naar ondervertegenwoordigde subgroepen, voornamelijk ouderen en vrouwen. Van de 500 papieren vragenlijsten kregen we er 180 goed ingevuld terug (36%).

2.4.4 Vergelijkingsbasis en interpretatie van de resultaten

De Zzip steekproef werd vergeleken met de gegevens van een onderzoek uitgevoerd door de Administratie, Planning en Statistiek (APS)⁶⁵ (zie Agneessens, De Lange & Waeye, 2003). Dit onderzoek gebeurt in het kader van het survey-instrument 'Sociaal-culturele verschuivingen in Vlaanderen'. Met dit onderzoek wil de Vlaamse overheid nagaan met welke problemen de bevolking te maken krijgt, wat deze verwacht van de toekomst en hoe zij staat tegenover een aantal overheidsmaatregelen.

Jaarlijks organiseert de APS een survey waarbij aan 1500 personen tussen 18 en 85 jaar in een face-to-face interview (dat ongeveer 75 minuten duurt) vragen worden voorgelegd. Naast een hele reeks achtergrondvariabelen komen jaarlijks een aantal vaste items aan bod. In overleg met de Vlaamse regering worden hieraan jaarlijks modules gekoppeld die betrekking hebben op beleidsthema's.

Voor de APS-survey wordt een toevallige tweetrapssteekproef gehanteerd waarbij personen tussen 18 en 85 jaar uit de vijf Vlaamse provincies⁶⁶ proportioneel vertegenwoordigd moeten zijn in de steekproef. De steekproef zelf gebeurt door het Rijksregister. Aangezien de gerealiseerde steekproef voor 2001 niet representatief was naar opleiding en leeftijd besloten de APS onderzoekers de data te wegen⁶⁷. Om de data te wegen gebruikte de APS onderzoekers de enquête naar de arbeidskrachten (EAK, gegevens voor het Vlaamse Gewest uit 2000) als populatiegegevens⁶⁸.

⁶⁵ De Administratie, Planning en Statistiek is een onderzoeksinstituut van de Vlaamse overheid met als kerndoelstelling het bevorderen en ondersteunen van het toekomstgericht en geïntegreerd handelen van de Vlaamse overheid. Voor meer informatie zie <http://aps.vlaanderen.be/index.htm>

⁶⁶ Voor het Brussels Hoofdstedelijk Gewest wordt een afzonderlijk steekproefplan uitgewerkt.

⁶⁷ Wegen is een wiskundige methode om voor niet representatief vertegenwoordigde groepen te corrigeren (op basis populatiegegevens).

⁶⁸ De EAK maakt gebruik van een toevallige tweetrapssteekproef waarbij 48000 Belgische huishoudens geselecteerd en vervolgens bevraagd worden. Voor meer informatie: http://www.statbel.fgov.be/downloads/lfs_nl.rtf

We vergelijken de groep holebi's uit onze steekproef met de Vlamingen uit het APS onderzoek. Hoewel de APS steekproef een ongekend aantal holebi's bevat, zal dit slechts een klein deel van de totale steekproef zijn (naar schatting drie tot acht percent, zie Vincke & Stevens, 1999). De vergelijking kan dus nog steeds zinvolle verschillen opleveren en mag gezien worden als een vergelijking tussen een groep holebi's en een groep Vlamingen (die representatief zijn voor een doorsnede van de Vlaamse bevolking). De gegevens van het APS onderzoek werden echter verzameld aan de hand van een aselechte steekproef terwijl de Zzzip gegevens verzameld werden aan de hand van een selecte steekproef. Dit betekent dat de gegevens strikt genomen niet vergelijkbaar zijn. We vergelijken immers doorsnee Vlamingen met holebi's, waarvan we niet weten of deze wel representatief zijn voor alle holebi's in België. Gezien strikt representatieve steekproeven in holebi-onderzoek onmogelijk zijn en omdat de gestelde vragen in de vragenlijst van het Zzzip onderzoek en het APS onderzoek identiek zijn, denken we dat het toch zinvol is om deze vergelijkingsoefening te maken.

Om de verschillen na te gaan binnen de groep holebi's (en dus binnen de Zzzip dataset) deden we aan variantieanalyse (ANOVA). Deze statistische techniek vergelijkt de gemiddeldes met betrekking tot verschillende groepen (bijvoorbeeld mannen in vergelijking met vrouwen). We voerden de analyses uit met controle voor geslacht, leeftijd en opleiding. Wanneer we dus een verschil rapporteren naargelang het geslacht van de respondenten, dan hebben we tegelijkertijd gecontroleerd of dit verschil eigenlijk niet wordt veroorzaakt door verschillen in leeftijd of opleiding tussen deze mannen en vrouwen. Op dezelfde manier hebben we verschillen tussen de Zzzip dataset en de APS dataset getoetst, steeds controlerend voor geslacht, leeftijd en opleiding. ANOVA is echter een techniek die onderzoekers enkel kunnen hanteren wanneer de variabelen normaal verdeeld zijn. Bij variabelen die niet normaal verdeeld zijn, pasten we niet parametrische testen toe (die speciaal ontworpen werden voor dat type van variabelen). ANOVA vergelijkt steeds gemiddelden van verschillende groepen tegenover elkaar. Omdat de gemiddelden van sommige meetschalen weinig betekend⁶⁹ zijn, gebruikten we soms frequentietabellen met percentages om de verschillen tussen groepen aan te geven.

⁶⁹ Bijvoorbeeld: de schaal die het aantal goede vrienden of vriendinnen meet, bestaat uit zes categorieën: een categorie 'geen' (1), '1 tot 5' (2), '6 tot 10' (3), '11 tot 15' (4), '16 tot 20' (5) en een categorie 'meer dan 20' (6). De gemiddelden die men op basis van deze schaal zou berekenen, weerspiegelt niet het aantal goede vrienden of vriendinnen maar geeft een gemiddelde aan met betrekking tot waar de respondenten zich gemiddeld op een continuïumsgaande van één tot zes positioneerden.

2.4.5 Het in kaart brengen van de sociale netwerken van holebi's

Onze netwerkbevraging is gebaseerd op een studie van APS. De APS onderzoekers brachten het vertrouwensnetwerk van hun respondenten in kaart met de vraag "Wie zijn personen met wie je belangrijke persoonlijke zaken bespreekt?". Voor elk van de vijf belangrijkste vertrouwenspersonen gingen de onderzoekers vervolgens extra informatie bevragen. Wij namen deze bevraging met betrekking tot de vertrouwenspersonen volledig over maar breidden ze tevens uit aan de hand van volgende vragen: heb je ouders (die nog in leven zijn)? Heb je broers of zussen (in totaal kon men er maximum tien opgeven)? Heb je kinderen (maximum vijf)? Heb je nu een vaste partner (maximum één)? Met welke collega's of medestudenten heb je het meest te maken (maximum drie)? Met welke burens heb je het meest te maken (maximum twee)?. Op deze manier konden we dus maximum 28 personen identificeren die tot de belangrijkste deelnetwerken van personen behoren (het vertrouwensnetwerk, familiale netwerk, de partner, personen uit de werkomgeving en de buurt). We corrigeerden tevens voor een potentiële overlap tussen de vertrouwenspersonen en de andere netwerkleden (deze vertrouwenspersonen kunnen immers ook een ouder, partner,... zijn). Voor elk van deze personen die door de respondent werden opgegeven, hebben we extra informatie bevraagd:

- de mate waarin men zich verbonden⁷⁰ voelt met deze personen;
- hoe vaak men contact⁷¹ heeft met die personen;
- het geslacht, de leeftijd en het aantal jaren dat men de betrokkene kent;
- de seksuele voorkeur van de vertrouwenspersonen en het type relatie dat men met hen heeft.

Dit geheel geeft ons uiteindelijk een uitgebreid zicht op het persoonlijke sociaal netwerk van holebi's in Vlaanderen. Vrienden en vriendinnen werden totnogtoe niet in de bevraging ingesloten aangezien dit methodologisch niet haalbaar was. Indien we bijvoorbeeld ook zouden vragen naar de vijf belangrijkste vriend(inn)en en opnieuw telkens extra informatie zouden bevragen, dan zou dit 1. tot een oncontroleerbare overlap

⁷⁰ 'Verbondenheid' werd gemeten met een schaal die ging van (1) niet verbonden tot (5) verbonden.

⁷¹ 'Contactfrequentie' werd bevraagd met een schaal bestaande uit 6 waarden: (1) elke dag, (2) meermaals per week, (3) meermaals per maand, (4) ongeveer één maal per maand, (5) meermaals per jaar, (6) één maal per jaar of minder. Voor contactfrequentie betekent dit dat hoe hoger men scoort op de schaal, hoe lager de contactfrequentie en omgekeerd.

leiden en 2. erg belastend en frustrerend geweest zijn voor onze respondenten. We veronderstellen echter dat vriend(inn)en een belangrijk deel van de sociale netwerken van holebi's uitmaken. Binnen holebi-onderzoek wordt de family of choice hypothese vaak naar voor gebracht (zie 1.2.1). Deze stelt dat holebi's uitgebreide vriendschapsnetwerken opbouwen ter compensatie van verstoorde, afwezige of conflictueuze familiebanden. De hypothese werd echter zelden onderbouwd op basis van kwantitatieve data en dat is dan ook wat we in dit onderzoek onder meer beogen. Daarom hebben we tevens een aantal vragen ingelast met betrekking tot het vriendschapsnetwerk: hoeveel goede vrienden of vriendinnen heb je⁷², hoeveel van je goede vrienden of vriendinnen zijn holebi⁷³ en hoe verbonden voel je je met je holebi-vrienden en hetero-vrienden⁷⁴.

Het bevragen van netwerken op deze manier is complex (zowel wat betreft dataverzameling als data-analyse) maar de opbrengst is erg groot. Deze gegevens kunnen ons unieke inzichten verschaffen over de sociale netwerken van holebi's én niet-holebi's.

⁷² 'Aantal goede vrienden of vriendinnen' werd bevraagd met een schaal bestaande uit zes waarden: (1) geen, (2) één tot vijf, (3) zes tot tien, (4) elf tot vijftien, (5) zestien tot twintig, (6) meer dan 20.

⁷³ 'Hoeveel van je goede vrienden of vriendinnen zijn holebi' werd bevraagd met een schaal bestaande uit zeven waarden: (1 = 'geen'), (2), (3), (4 = 'de helft'), (5), (6), (7 = 'allemaal').

⁷⁴ Verbondenheid met hetero- en holebi-vrienden werd bevraagd met een schaal bestaande uit 7 waarden: (1 = niet verbonden), (2), (3), (4 = neutraal), (5), (6), (7 = verbonden).

3. Resultaten

In dit deel presenteren we de resultaten van de bevraging naar de sociale netwerken van holebi's zoals die uit het Zzip onderzoek bleken. Waar mogelijk, maken we een vergelijking met het APS onderzoek. Dit stelt ons in staat, de eerder vermeldde beperkingen met betrekking tot deze vergelijking indachtig, om een aantal verschillen en gelijkenissen vast te stellen met betrekking tot de sociale netwerken van holebi's en de doorsnee Vlaming.

We vangen aan met een overzicht van de steekproefsamenstelling wat betreft geslacht, leeftijd en opleiding. Deze demografische variabelen zijn belangrijk omdat ze de samenstelling van het sociale netwerk van individuen kan beïnvloeden.

Daarna belichten we de resultaten met betrekking tot sociale netwerken. We lichten eerst toe welke metingen met betrekking tot het sociale netwerk gehanteerd werden. Daaruit zal blijken dat we verschillende sociale deelnetwerken hebben in kaart gebracht en dat we tevens oog hebben voor de kenmerken van de relaties die personen onderhouden. Achtereenvolgens bespreken we het aantal netwerkliden, metingen met betrekking tot gezin en familie, de burens en collega's of medestudenten, het vriendschapsnetwerk, het vertrouwensnetwerk en participatie aan het verenigingsleven en vrijwilligerswerk.

3.1. Demografische gegevens

We geven eerst een overzicht van de demografische gegevens van de Zzip steekproef en de gewogen APS steekproef.

Geslacht

De Zzip steekproef bestaat uit 2931 respondenten, waarvan een derde vrouwen (33.3%) en twee derde mannen (66.6%).

De APS steekproef bestaat voor 49% uit mannen en voor 51% uit vrouwen.

Tabel 2: Geslacht naar dataset

	Zzip		APS	
	N	%	N	%
man	1940	66,5	725	49,1
vrouw	977	33,5	752	50,9
Niet ingevuld	14		0	0
<i>Totaal</i>	<i>2931</i>	<i>100%</i>	<i>1477</i>	<i>100%</i>

Leeftijd

42% van de Zzip steekproef bestaat uit personen jonger dan 27 jaar. 43.8% van de respondenten zit in de leeftijdscategorie van 27 tot en met 45 jaar. Slechts 14.3% van de steekproef bestaat uit personen ouder dan 45 jaar.

De APS steekproef bestaat voor 14.2% uit personen jonger dan 27 jaar. 35.8% van de respondenten zit in de leeftijdscategorie van 27 tot en met 45 jaar. De helft van de steekproef bestaat uit personen ouder dan 45 jaar. De APS steekproef bestaat dus uit een aanzienlijk groter deel oudere respondenten in vergelijking met de Zzip steekproef.

Tabel 3: Leeftijd naar dataset

Leeftijd	Zzip		APS	
	N	%	N	%
-27	1217	42,0	209	14,2
27-45	1269	43,8	529	35,8
+45	414	14,3	738	50,0
Niet ingevuld	31		0	0
<i>Totaal</i>	<i>2931</i>	<i>100%</i>	<i>1477</i>	<i>100%</i>

Opleiding

39.9% van de Zzip respondenten heeft hoger voortgezet onderwijs gevolgd en 29.2% heeft universitaire studies afgemaakt. 30.9% van de respondenten heeft hoogstens hun middelbaar onderwijs afgemaakt⁷⁵.

⁷⁵ In het onderzoek van Vincke & Stevens (1999) bestond slechts 10.3% van de steekproef uit laag opgeleiden (zij die hoogstens een diploma hebben van middelbaar onderwijs). In dit onderzoek zijn er dus bijna drie keer zoveel laag opgeleiden vertegenwoordigd in vergelijking met het onderzoek uit 1999.

16.7% van de APS respondenten heeft hoger voortgezet onderwijs gevolgd en 6.8% heeft universitaire studies afgemaakt. 76.5% van de respondenten heeft hoogstens hun middelbaar onderwijs afgemaakt. De APS steekproef bestaat dus voornamelijk uit lager opgeleide respondenten. Dit contrasteert sterk met de Zzip steekproefsamenstelling.

Tabel 4: Opleiding naar dataset

Opleiding	Zzip		APS	
	N	%	N	%
Hoogstens lager middelbaar onderwijs	130	4,5	592	45,8
Hoger middelbaar onderwijs	755	26,3	396	30,7
Hoger voortgezet onderwijs	1144	39,9	215	16,7
Universitair onderwijs	838	29,2	88	6,8
Niet ingevuld	64		184	
<i>Totaal</i>	<i>2931</i>	<i>100%</i>	<i>1477</i>	<i>100%</i>

3.2. Sociaal netwerk

3.2.1 Algemene netwerkmetingen

3.2.1.1 Aantal netwerkleden

Het aantal netwerkleden werd berekend op basis van het minimum wekelijks contact hebben met vertrouwenspersonen, ouders, broers en/of zussen, kinderen, burens en collega's/medestudenten. De grootte van het vriendschapsnetwerk zullen we later rapporteren.

Tabel 5: Aantal netwerkleden

Aantal netwerkleden	N	%
0	45	1,5
1-2	222	7,6
3-5	1026	35,0
6-8	1238	42,2
9-15	400	13,6
<i>Totaal</i>	<i>2931</i>	<i>100,0</i>

De meeste holebi's (42.2%) hebben een persoonlijk netwerk dat bestaat uit zes tot acht leden. 35% heeft drie tot vijf netwerkleden en minder dan een tiende (7.6%) heeft één of twee netwerkleden. 13.6% heeft negen tot 15 netwerkleden. Slechts 1.5% heeft met geen enkele persoon wekelijks of dagelijks contact.

We vonden geen significante verschillen naar geslacht, leeftijd en opleiding.

3.2.1.2 Gemiddelde contactfrequentie met de netwerkleden

De gemiddelde contactfrequentie met de netwerkleden werd berekend op basis van de door de respondent aangegeven vertrouwenspersonen, ouders, broers en zussen, kinderen, burens en collega's/medestudenten. Op een schaal van één (elke dag contact) tot zes (één maal per jaar of minder) kon men de contactfrequentie per netwerklid aangeven. Om tot een algemene maat te komen werden de schaalwaarden opgeteld en gedeeld door het totale aantal netwerkleden. Een hoge waarde op deze schaal betekent een *lage* contactfrequentie. Een lage waarde op deze schaal betekent dan logischerwijs een *hoge* contactfrequentie.

Tabel 6: Gemiddelde contactfrequentie met de netwerkleden

Contactfrequentie	N	%
Meermaals per week tot elke dag	493	16,9
Meermaals per maand tot meermaals per week	1582	54,3
Eén keer per maand tot meermaals per maand	720	24,7
Eenmaal per maand of minder	121	4,1
<i>Totaal</i>	<i>2916</i>	<i>100,0</i>
Niet ingevuld	15	
<i>Totaal</i>	<i>2931</i>	

Iets meer dan de helft van de respondenten (54.3%) heeft meermaals per maand tot meermaals per week contact met hun netwerkleden. Ongeveer een vierde (24.7%) heeft één keer per maand tot meermaals per maand contact met hun netwerkleden. 16.9% van de respondenten heeft meermaals per week tot elke dag contact met hun netwerkleden en slechts 4.1% heeft ongeveer éénmaal per maand of minder contact met hun netwerkleden.

We onderzoeken verschillen in gemiddelde contactfrequentie naar geslacht, leeftijd en opleiding. We vinden een verschil naar geslacht bij controle voor leeftijd en opleidingsniveau ($p < .001$). Vrouwen (gemiddelde = 2.69) hebben op minder regelmatige basis contact met hun netwerkliden in vergelijking met mannen (gemiddelde = 2.56, $p < .001$). We vinden tevens een verschil naar leeftijd bij controle voor geslacht en opleidingsniveau ($p < .01$). Hoe ouder de respondenten zijn, hoe minder contact ze hebben met hun netwerkliden: voor jonge holebi's bedraagt het gemiddelde 2.58, voor holebi's van middelbare leeftijd is dat 2.60 en voor oudere holebi's 2.69. Ten slotte vinden we een verschil naar opleidingsniveau bij controle voor geslacht en leeftijd ($p < .01$). Hoe hoger men is opgeleid, hoe minder vaak men contact heeft met zijn of haar netwerkliden: respondenten met een diploma van (hoogstens) lager middelbaar scoren hier gemiddeld 2.53, zij met een diploma van hoger middelbaar scoren gemiddeld 2.56, zij met een hogere niet universitaire opleiding scoren gemiddeld 2.59 en ten slotte scoren universitair gemiddeld 2.67.

3.2.2 Gezin en familie

3.2.2.1 Metingen met betrekking tot het gezin en familie

We berekenden de gemiddelde verbondenheid met de gezinsleden (op basis van de aangegeven gezinsleden en de scores van verbondenheid op een schaal van één (niet verbonden) tot vijf (verbonden)). Om tot een algemene maat te komen werden de schaalwaarden opgeteld en gedeeld door het totale aantal gezinsleden. We rekenden de ouders, broers of zussen en kinderen tot de gezinsleden.

Tabel 7: Gemiddelde verbondenheid met de gezinsleden

Verbondenheid	N	%
Weinig tot niet verbonden	132	4,6
Weinig verbonden tot neutraal	561	19,4
Neutraal tot vrij verbonden	1261	43,6
Eerder verbonden	939	32,5
<i>Totaal</i>	2893	100,0
Niet ingevuld	38	
<i>Totaal</i>	2931	

De meeste respondenten (43.6%) hebben neutrale tot vrij verbonden gevoelens met betrekking tot hun gezinsleden. Een derde (32.5%) voelt zich eerder verbonden met hun gezinsleden. Ongeveer een vijfde (19.4%) staat er neutraal tot weinig verbonden tegenover. Eén op twintig (4.6%) voelt zich weinig tot niet verbonden met zijn of haar gezinsleden. We vonden geen verschillen naar geslacht, leeftijd of opleiding.

We berekenden de gemiddelde contactfrequentie met de gezinsleden (op basis van de opgegeven gezinsleden en de scores voor contactfrequentie op een schaal van één (elke dag) tot zes (één maal per jaar of minder)).

We zien dat de meeste holebi's (36%) meermaals per maand tot meermaals per week contact hebben met hun gezinsleden. Iets meer dan een vierde (26.3%) heeft éénmaal tot meermaals per maand contact met hun gezinsleden en iets meer dan een vijfde (22.3%) heeft meermaals per week tot dagelijks contact met zijn of haar gezinsleden. Ten slotte zien we dat 15.4% één maal per maand of minder contact heeft met zijn of haar gezinsleden.

We onderzoeken verschillen in gemiddelde contactfrequentie met gezinsleden naar geslacht, leeftijd en opleiding. We vinden een verschil naar geslacht bij controle voor leeftijd en opleidingsniveau ($p < .001$). Vrouwen (gemiddelde = 2.81) hebben op minder regelmatige basis contact met hun gezinsleden dan mannen (gemiddelde = 2.60). Ook naar leeftijd zien we na controle voor geslacht en opleiding een significant verschil ($p < .001$) waarbij oudere holebi's minder contact hebben met hun gezinsleden (gemiddelde = 2.89) in vergelijking met jonge holebi's (gemiddelde = 2.64) en holebi's van middelbare leeftijd (gemiddelde = 2.63). Ten slotte vinden we een verschil naar opleidingsniveau na controle voor geslacht en leeftijd ($p < 0.01$). Zij die hun hoger middelbaar onderwijs hebben afgerond hebben het vaakst contact met hun gezinsleden (gemiddelde = 2.58), gevolgd door zij die een diploma van hoger voortgezet onderwijs hebben (gemiddelde = 2.64) en zij die ten hoogste hun lager middelbaar hebben afgerond (gemiddelde = 2.71). Ten slotte hebben zij met een universitair diploma op minst regelmatige basis contact met hun gezinsleden (gemiddelde = 2.79).

Wanneer we de Zzip respondenten vergelijken met de APS respondenten wat betreft hoe verbonden ze zich voelen met hun familieleden dan merken we een significant verschil ($p < .001$) na controle voor geslacht, leeftijd en opleiding: Zzip respondenten scoren gemiddeld 4.5 op een schaal van één (niet verbonden) tot zeven (sterk verbonden), APS respondenten scoren gemiddeld 5.6 op dezelfde schaal. De Zzip respondenten hebben

eerder neutrale gevoelens ten opzichte van hun familieleden terwijl de APS respondenten zich eerder verbonden voelen met hun familieleden.

Tabel 8: Gemiddelde contactfrequentie met de gezinsleden

Contactfrequentie	N	%
Meermaals per week tot dagelijks	642	22,3
Meermaals per maand tot meermaals per week	1038	36,0
Eén keer per maand tot meermaals per maand	758	26,3
Meermaals per jaar tot één keer per maand	291	10,1
Hoogstens één keer per jaar tot meermaals per jaar	152	5,3
<i>Totaal</i>	<i>2881</i>	<i>100,0</i>
Niet ingevuld	50	
<i>Totaal</i>	<i>2931</i>	

3.2.2.2 Kinderen en kinderwens

We vroegen onze respondenten of ze kinderen hebben of ze de wens koesteren om er te hebben. Ongeveer één op tien (11.1%) van de respondenten heeft kinderen. 8.9% heeft kinderen uit een (vroegere) heteroseksuele relatie, 2.9% uit een holebiseksuele relatie⁷⁶. Er zijn iets meer mannen (9.8%) met kinderen uit een heteroseksuele relatie dan vrouwen (7.1%). Er zijn echter meer vrouwen die kinderen hebben uit een holebiseksuele relatie (3.6%) dan mannen (2.6%). 64% van de mannen die kinderen heeft uit een holebiseksuele relatie heeft die als gevolg van IVF (In Vitro Fertilisatie⁷⁷). Nog eens een vijfde van die mannen adopteerde een kind. 16% van die mannen heeft kinderen via hun partner. Bij de vrouwen met kinderen uit een holebiseksuele relatie is IVF tevens de meest gehanteerde optie (54%). Een aanzienlijk deel van deze vrouwen adopteert een kind (43%). Slechts 3% heeft kinderen via hun partner.

⁷⁶ De som van het percentage holebi's dat kinderen heeft uit een heteroseksuele relatie (8.9%) en het percentage holebi's dat kinderen heeft uit een holebi-seksuele relatie (2.9%) is groter dan het totale percentage holebi's dat kinderen heeft wanneer men deze niet opsplijt naar oorsprong van het kind (11.1%). Dit heeft te maken met de mogelijkheid van respondenten om bij de oorsprong van het kind meerdere categorieën aan te duiden. Men kan bijvoorbeeld kinderen overhouden aan een heteroseksuele relatie en als gevolg van adoptie.

⁷⁷ Dit impliceert dat deze homomannen een draagmoeder opzochten om hun kind te dragen.

Tabel 9: Kinderen

Heb je kinderen?	N	%
Nee	2605	88,9
Ja	326	11,1
<i>Totaal</i>	<i>2931</i>	<i>100,0</i>

Tabel 10: Kinderen uit heteroseksuele relatie naar geslacht

	Kinderen uit heteroseksuele relatie				Totaal	
	ja		nee			
Man	190	9,8%	1750	90,2%	1940	100%
Vrouw	69	7,1%	908	92,9%	977	100%
Totaal	259	8,9%	2658	91,1%	2917	100%

Tabel 11: Kinderen uit helseksuele relatie naar geslacht

	adoptie		via partner		via IVF		Totaal	
Man	10	20%	8	16%	32	64%	50	59%
Vrouw	15	43%	1	3%	19	54%	35	41%
<i>Totaal</i>	<i>25</i>	<i>29%</i>	<i>9</i>	<i>11%</i>	<i>51</i>	<i>60%</i>	<i>85</i>	<i>100%</i>

Naast het effectief hebben van kinderen, werd ook naar de kinderwens gepeild. 42.1% van onze respondenten heeft een kinderwens. 35.7% van de mannen heeft een kinderwens. 54.4% van de vrouwen heeft een kinderwens.

Tabel 12: Kinderwens naar geslacht

	kinderwens				Totaal	
	ja		nee			
Man	684	35,7%	1230	64,3%	1914	100,0%
Vrouw	528	54,5%	440	45,5%	986	100,0%
Totaal	1212	42,1%	1670	57,9%	2882	100,0%

3.2.3 Buren en collega's / medestudenten

We presenteren hier de gegevens op basis van de door de respondent aangegeven buren en collega's/medestudenten waar onze respondenten het meest mee te maken hebben. We berekenen de gemiddelde contactfrequentie met de buren en collega's/medestudenten

(op basis van de opgegeven buren en collega's/medestudenten en de scores voor contactfrequentie op een schaal van 1 (elke dag) tot 6 (één maal per jaar of minder)). We berekenden de gemiddelde verbondenheid met de buren en collega's/medestudenten (op basis van de opgegeven buren en collega's/medestudenten en de scores voor verbondenheid op een schaal van 1 (niet verbonden) tot 5 (verbonden)).

De meeste respondenten (37.1%) hebben ongeveer éénmaal per maand of minder contact met hun buren. Bij iets meer dan een vierde (27.3%) is dat éénmaal per maand tot meermaals per maand en bij 29% van de respondenten is dat meermaals per maand tot meermaals per week. Slechts ongeveer 6.7% heeft wekelijks tot dagelijks contact met hun buren. Met de collega's of medestudenten heeft men op meer regelmatige basis contact, wat vrij vanzelfsprekend is. Iets meer dan de helft (52.5%) van de holebi's heeft wekelijks tot dagelijks contact met hun collega's of medestudenten. Voor 40.3% is dat eerder maandelijks tot wekelijks en slechts 7.2% heeft meermaals per maand of minder contact met hun collega's of medestudenten.

Wat verbondenheid betreft zien we dat iets meer dan de helft van de respondenten (52.6%) zich weinig tot niet verbonden voelt met hun buren en dat slechts 6.8% zich er wel eerder verbonden mee voelt. Ongeveer 14.6% van de holebi's voelt zich weinig tot niet verbonden met hun collega's of medestudenten terwijl iets meer dan een vijfde (20.6%) zich er eerder verbonden mee voelt. Met de collega's of medestudenten die men vaker ziet dan de buren, voelt men zich dus meer verbonden dan met de buren.

Wat betreft verbondenheid met buren of collega's/medestudenten vonden we geen verschillen naar geslacht, opleiding of leeftijd. Met betrekking tot contactfrequentie met de collega's/medestudenten vonden we enkel een verschil naar geslacht na controle voor leeftijd en opleidingsniveau ($p < .01$): de contactfrequentie ligt hoger voor mannen (gemiddelde = 1.67) in vergelijking met vrouwen (gemiddelde = 1.75). We vonden geen verschillen naar geslacht, leeftijd of opleiding met betrekking tot de contactfrequentie met buren.

Wanneer we de Zzip respondenten vergelijken met de APS respondenten wat betreft hoe verbonden ze zich voelen met hun buren dan merken we een significant verschil ($p < .001$) na controle voor geslacht, leeftijd en opleiding: Zzip respondenten scoren gemiddeld 2.7 op een schaal van 1 (niet verbonden) tot 7 (sterk verbonden), APS respondenten scoren gemiddeld 4.1 op dezelfde schaal. De Zzip respondenten voelen

zich eerder weinig verbonden ten opzichte van hun burens terwijl de APS respondenten eerder neutrale gevoelens hebben tegenover hun burens.

Wanneer we de Zzip respondenten vergelijken met de APS respondenten wat betreft hoe verbonden ze zich voelen met hun collega's of medestudenten dan merken we een significant verschil ($p < .001$) na controle voor geslacht, leeftijd en opleiding: Zzip respondenten scoren gemiddeld 4.1 op een schaal van 1 (niet verbonden) tot 7 (sterk verbonden), APS respondenten scoren gemiddeld 4.6 op dezelfde schaal. De Zzip respondenten hebben eerder neutrale gevoelens ten opzichte van hun collega's of medestudenten terwijl de APS respondenten er zich meer verbonden mee voelen.

Tabel 13: Gemiddelde contactfrequentie met burens en met collega's of medestudenten

Contactfrequentie	met burens		met collega's/ medestudenten	
Meermaals per week tot dagelijks	184	6,7%	1337	52,5%
Meermaals per maand tot meermaals per week	797	29,0%	1025	40,3%
Eén keer per maand tot meermaals per maand	752	27,3%	133	5,2%
Eenmaal per maand of minder	1020	37,1%	50	2,0%
<i>Totaal</i>	2753	100,0%	2545	100,0%
Niet ingevuld	178		386	
<i>Totaal</i>	2931		2931	

Tabel 14: Gemiddelde verbondenheid met burens en met collega's of medestudenten

Verbondenheid	met burens		met collega's/ medestudenten	
Weinig tot niet verbonden	1403	52,6%	371	14,6%
Weinig verbonden tot neutraal	618	23,2%	617	24,3%
Neutraal tot vrij verbonden	463	17,4%	1027	40,5%
Eerder verbonden	182	6,8%	523	20,6%
<i>Totaal</i>	2666	100,0%	2538	100,0%
Niet ingevuld	265		393	
<i>Totaal</i>	2931		2931	

3.2.4 Partner

Meer dan de helft van alle holebi's (55.9%) heeft een partner. We vinden geen verschillen naar geslacht of leeftijd. Wel vinden we verschillen naar opleidingsniveau na controle voor geslacht en leeftijd ($p < .001$): respondenten met een universitair diploma hebben vaker een partner (62%) dan degenen met een diploma van hoogstens lager middelbaar onderwijs (59%). Dan volgen respondenten met een diploma van hoger voortgezet onderwijs (57% van hen heeft een partner) en degenen die hun hoger middelbaar onderwijs hebben afgerond (54%).

Tabel 15: Vaste partner

Vaste partner	N	%
ja	1617	55,9
nee	1276	44,1
<i>Totaal</i>	2893	100,0
Niet ingevuld	38	
<i>Totaal</i>	2931	

Wanneer we de Zzzip respondenten vergelijken met de APS respondenten dan merken we een significant verschil ($p < .001$) na controle voor geslacht, leeftijd en opleiding: gemiddeld heeft 55% van de Zzzip respondenten een partner in vergelijking met 81% van de APS respondenten⁷⁸.

3.2.5 Vrienden en vriendinnen

De meeste holebi's (43.1%) hebben 1 tot 5 goede vriend(inn)en. 31.8% heeft er 6 à 10; 11.9% heeft er 11 à 15; 4.8% heeft er 16 à 20 en 6.2% heeft er meer dan 20. Slechts 2.1% heeft geen vriend(inn)en. Vrouwen hebben gemiddeld meer vriend(inn)en dan mannen ($p < .001$)⁷⁹: 51.9% van de mannen heeft meer dan 5 vriend(inn)en in

⁷⁸ We merken op dat in de Zzzip enquête de respondenten gevraagd werd "heb je nu een vaste partner?". In de APS enquête vroeg men of de respondenten gehuwd waren of ze met een vaste partner samenwoonden. Het aantal respondenten met vaste partner wordt in de APS enquête dus onderschat: zij die niet gehuwd zijn of die niet met hun vaste partner samenwonen maar toch een vaste partner hebben, worden immers niet geteld.

⁷⁹ We voerden een Chi square test uit om het verschil in aantal vriend(inn)en naargelang geslacht te toetsen. ANOVA vergelijkt gemiddelden en gemiddelden op basis van deze schaal geven weinig inzicht in de grootte van

vergelijking met 60.4% van de vrouwen. Naar leeftijd en opleiding vinden we geen verschillen.

De respondenten uit de Zzzip dataset rapporteren meer goede vriend(inn)en dan de respondenten uit de APS dataset ($p < .001$)⁸⁰. 2.1% van de Zzzip respondenten heeft geen goede vriend(inn)en tegenover 6.6% van de APS respondenten. 43.1% van de Zzzip respondenten heeft 1 tot 5 goede vriend(inn)en. In de APS dataset loopt dit percentage op tot 52.3%. Iets meer dan de helft (54.8%) van de Zzzip respondenten heeft meer dan 5 goede vriend(inn)en. 41.1% van de APS respondenten heeft meer dan 5 goede vriend(inn)en.

Tabel 16: Hoeveel goede vriend(inn)en heb je?

Aantal goede vrienden	N	%
geen	60	2,1
1 tot 5	1249	43,1
6 tot 10	921	31,8
11 tot 15	345	11,9
16 tot 20	140	4,8
meer dan 20	180	6,2
<i>Totaal</i>	<i>2895</i>	<i>100,0</i>
niet ingevuld	36	
<i>Totaal</i>	<i>2931</i>	

Tabel 17: Aantal goede vriend(inn)en naar geslacht

Aantal goede vriend(inn)en	Man		Vrouw		Totaal	
geen	47	2,5%	13	1,3%	60	2,1%
1 tot 5	874	45,6%	374	38,3%	1248	43,1%
meer dan 5	995	51,9%	590	60,4%	920	31,8%
<i>Totaal</i>	<i>1916</i>	<i>100,0%</i>	<i>977</i>	<i>100,0%</i>	<i>2893</i>	<i>100,0%</i>

het verschil. Een ANOVA analyse waarbij gecontroleerd word voor leeftijd en opleiding geeft echter tevens een significant verschil naar geslacht.

⁸⁰ We voerden een Chi square test uit om het verschil in aantal goede vriend(inn)en naargelang dataset te toetsen. ANOVA vergelijkt gemiddelden en gemiddelden op basis van deze schaal geven weinig inzicht in de grootte van het verschil. Een ANOVA analyse waarbij gecontroleerd word voor geslacht, leeftijd en opleiding geeft echter tevens een significant verschil in aantal goede vriend(inn)en naar dataset ($p < .001$).

Tabel 18: Aantal goede vriend(inn)en naar dataset

Aantal goede vriend(inn)en	Zzzip		APS		Totaal	
geen	60	2,1%	97	6,6%	157	3,6%
1 tot 5	1249	43,1%	772	52,3%	2021	46,2%
meer dan 5	1586	54,8%	608	41,1%	1309	29,9%
<i>Totaal</i>	2895	100,0%	1477	100,0%	4372	100,0%

Bijna een vijfde (18.6%) van de holebi's heeft geen holebi's in zijn of haar vriendenkring. Bij 40% van de holebi's bestaat minder dan de helft van de vriendenkring uit andere holebi's en bij een vijfde (19.8%) bestaat precies de helft van hun vriendenkring uit holebi's. Bij 16.4% van de holebi's bestaat meer dan de helft van hun vriendenkring uit holebi's. Ten slotte zien we dat bij slecht 5% van de holebi's hun hele vriendenkring uit holebi's bestaat. We vonden geen verschillen naar geslacht, opleiding en leeftijd.

Tabel 19: Hoeveel van je goede vriend(inn)en zijn holebi?

Aantal	N	%
geen	543	18,6
2	755	25,9
3	416	14,3
de helft	576	19,8
5	238	8,2
6	239	8,2
allemaal	146	5,0
<i>Totaal</i>	2913	100,0
niet ingevuld	18	
<i>Totaal</i>	2931	

Bijna een derde (32.3%) van alle holebi's voelt zich sterk verbonden met hun hetero-vriend(inn)en. Bijna de helft (47.4%) voelt zich eerder verbonden tot vrij verbonden met hen. 12.6% heeft niet echt een uitgesproken mening. Slechts ongeveer 6.2% voelt zich eerder niet verbonden en amper 1.6% voelt zich niet verbonden met zijn of haar hetero-vriend(inn)en. We vonden een verschil naar geslacht na controle voor leeftijd en opleiding: vrouwen voelen zich meer verbonden met hun heterovriend(inn)en (gemiddelde

= 5.75) in vergelijking met mannen (gemiddelde = 5.50, $p < .001$). We vonden geen verschillen naar opleiding en leeftijd.

Aan APS respondenten werd tevens gevraagd of ze zich verbonden voelen met hun vriend(inn)en. Er was geen significant verschil tussen hoe verbonden de APS respondenten zich voelen met hun vriend(inn)en en hoe verbonden de Zzip respondenten zich voelen met hun holebi-vriend(inn)en.

Tabel 20: Verbondenheid heterovriend(inn)en

Verbondenheid	N	%
niet verbonden	543	18,6
2	755	25,9
3	416	14,3
neutraal	576	19,8
5	238	8,2
6	239	8,2
sterk verbonden	146	5,0
<i>Totaal</i>	<i>2913</i>	<i>100,0</i>
niet ingevuld	73	
<i>Totaal</i>	<i>2931</i>	

38.7% van de holebi's voelt zich sterk verbonden met zijn of haar holebi-vriend(inn)en. 44.6% voelt zich eerder verbonden met zijn of haar holebi-vriend(inn)en. 9.3% staat er neutraal tegenover en slechts 5.6% positioneert zich tussen 'niet verbonden' en 'neutraal'. Amper 1.8% voelt zich niet verbonden met zijn of haar holebi-vriend(inn)en. Holebi's voelen zich meer verbonden met hun holebi-vriend(inn)en (gemiddelde = 5.75) in vergelijking met hun heterovriend(inn)en (gemiddelde = 5.58, $p < .001$)⁸¹. We vonden tevens een verschil naar geslacht na controle voor leeftijd en opleiding: vrouwen voelen zich meer verbonden (gemiddelde = 5.86) met hun holebi-vriend(inn)en in vergelijking met mannen (gemiddelde = 5.72, $p < .01$). Het verschil naar geslacht is echter minder significant in vergelijking met het verschil in verbondenheid met heterovriend(inn)en. We vonden geen verschillen naar leeftijd en opleiding.

⁸¹ We gebruikten de "Wilcoxon's signed-rank test" voor non-parametrische data

Er was geen significant verschil tussen hoe verbonden de APS respondenten zich voelen met hun vriend(inn)en en hoe verbonden de Zzzip respondenten zich voelen met hun heterovriend(inn)en.

Tabel 21: Verbondenheid holebivriend(inn)en

Verbondenheid	N	%
niet verbonden	50	1,8
2	62	2,2
3	94	3,4
neutraal	259	9,3
5	475	17,0
6	771	27,6
sterk verbonden	1080	38,7
<i>Totaal</i>	<i>2791</i>	<i>100,0</i>
niet ingevuld	140	
<i>Totaal</i>	<i>2931</i>	

3.2.6 Het vertrouwensnetwerk

8% van onze respondenten heeft geen vertrouwenspersonen. De meeste respondenten, ongeveer een vierde (23.3%), hebben drie vertrouwenspersonen. Eén vijfde (20.1%) heeft twee vertrouwenspersonen en 7.3% heeft slechts één vertrouwenspersoon. 14.9% heeft vier vertrouwenspersonen, 12.5% heeft er vijf en een ongeveer even groot deel (11.7%) heeft zes à tien vertrouwenspersonen. 1.9% heeft meer dan tien vertrouwenspersonen.

Vrouwen hebben meer vertrouwenspersonen dan mannen ($p < .001$)⁸². 9.3% van de mannen heeft geen vertrouwenspersonen, bij vrouwen is dit slechts 5.9%. 8.2% van de mannen heeft één vertrouwenspersoon, bij vrouwen is dit slechts 5.5%. Iets meer dan een vijfde (21.8%) van de mannen heeft twee vertrouwenspersonen tegenover 16.9% van de vrouwen. Een groter aandeel mannen (24.4%) heeft drie vertrouwenspersonen in vergelijking met vrouwen (21.1%). Ten slotte heeft meer dan een derde van de vrouwen

⁸² We voerden een Chi square test uit om het verschil in aantal vertrouwenspersonen naargelang geslacht te toetsen. ANOVA vergelijkt gemiddelden en gemiddelden op basis van deze schaal geven weinig inzicht in de grootte van het verschil. Een ANOVA analyse waarbij gecontroleerd wordt voor leeftijd en opleiding geeft echter tevens een significant verschil in aantal vertrouwenspersonen naar geslacht ($p < .001$).

(34.4%) meer dan vier vertrouwenspersonen terwijl dit bij mannen slechts iets meer dan een vijfde (22%) bedraagt.

We vonden geen verschillen naar opleiding of leeftijd.

Tabel 22: Aantal vertrouwenspersonen

Aantal	N	%
0	236	8,2
1	211	7,3
2	582	20,1
3	673	23,3
4	431	14,9
5	362	12,5
6 tot 10	338	11,7
meer dan 10	56	1,9
<i>Totaal</i>	<i>2889</i>	<i>100,0</i>
Niet ingevuld	42	
<i>Totaal</i>	<i>2931</i>	

De respondenten uit de Zzzip dataset rapporteren minder vertrouwenspersonen dan de respondenten uit de APS dataset na controle voor geslacht, leeftijd en opleiding ($p < .001$)⁸³. 8.2% van de Zzzip respondenten heeft geen vertrouwenspersonen tegenover slechts 1.5% van de APS respondenten. Meer APS respondenten (13.1%) dan Zzzip respondenten (7.3%) hebben één vertrouwenspersoon. Een groter deel van de Zzzip respondenten heeft twee (20.1%) of drie (23.3%) vertrouwenspersonen in vergelijking met de APS respondenten (respectievelijk 13.9 en 16.5%). Het verschil tussen de respondenten uit de verschillende datasets is echter het grootst wat betreft het hebben van meer dan vier vertrouwenspersonen: iets meer dan een vierde (26.2%) van de Zzzip respondenten heeft meer dan vier vertrouwenspersonen. Bij de APS respondenten loopt dit percentage op tot 40.5%.

⁸³ We voerden een Chi square test uit om het verschil in aantal vertrouwenspersonen naargelang dataset te toetsen. ANOVA vergelijkt gemiddelden en gemiddelden op basis van deze schaal geven weinig inzicht in de grootte van het verschil. Een ANOVA analyse waarbij gecontroleerd wordt voor geslacht, leeftijd en opleiding geeft echter tevens een significant verschil in aantal vertrouwenspersonen naar dataset ($p < .001$).

Tabel 23: Aantal vertrouwenspersonen naar geslacht

Aantal	Man		Vrouw		Totaal	
geen	178	9,3%	58	5,9%	236	8,2%
1	157	8,2%	54	5,5%	211	7,3%
2	417	21,8%	165	16,9%	582	20,1%
3	467	24,4%	206	21,1%	673	23,3%
4	273	14,3%	158	16,2%	431	14,9%
meer dan 4	420	22,0%	336	34,4%	756	26,2%
<i>Totaal</i>	<i>1912</i>	<i>100,0%</i>	<i>977</i>	<i>100,0%</i>	<i>2889</i>	<i>100,0%</i>

Tabel 24: Aantal vertrouwenspersonen naar dataset

Aantal in zzipcat	Zzip		APS		Totaal	
geen	236	8,2%	22	1,5%	258	5,9%
1	211	7,3%	189	13,1%	400	9,2%
2	582	20,1%	201	13,9%	783	18,1%
3	673	23,3%	239	16,5%	912	21,0%
4	431	14,9%	210	14,5%	641	14,8%
meer dan 4	756	26,2%	587	40,5%	587	13,5%
<i>Totaal</i>	<i>2889</i>	<i>100,0%</i>	<i>1448</i>	<i>100,0%</i>	<i>4337</i>	<i>100,0%</i>

We vroegen aan onze respondenten om hun vijf belangrijkste vertrouwenspersonen op te geven. Voor elk van deze vertrouwenspersonen vroegen we naar het type relatie dat men met hen onderhoudt (een partner, ouder, broer of zus, kind, ander familielid, collega, lid van een organisatie, buur, vriend(in) of een andere relatie). Op basis van deze informatie konden we berekenen hoe het vertrouwensnetwerk van holebi's proportioneel is samengesteld (bijvoorbeeld: 25% zijn ouders, 50% zijn vriend(inn)en en 25% zijn collega's). We berekenden in welke mate het vertrouwensnetwerk van holebi's gemiddeld is samengesteld per type relatie. Deze berekening deden we afzonderlijk voor respondenten met en zonder vaste partner.

Er bleken niet veel verschillen te zijn tussen respondenten met een vaste partner en die zonder: respondenten zonder vaste partner bleken vaker leden van organisaties als vertrouwenspersoon te hebben (respectievelijk gemiddeld 5% versus 2%). Ook zien we dat zij zonder een vaste partner vaker vriend(inn)en als vertrouwenspersoon hebben in vergelijking met zij met een vaste partner (respectievelijk gemiddeld 65% versus 41%).

Het vertrouwensnetwerk van respondenten met een partner bestaat gemiddeld voor 31% uit hun partner. Bij deze groep maken vriend(inn)en toch nog een groter deel uit van het vertrouwensnetwerk (gemiddeld 41%). Men kan natuurlijk meerdere vriend(inn)en aangeven als vertrouwenspersoon terwijl men slechts één vaste partner kan opgeven als vertrouwenspersoon. Voorts zien we dat ouders gemiddeld 8% van het vertrouwensnetwerk uitmaken. Bij collega's schommelt het gemiddelde percentage tussen 6% en 8% al naargelang het hebben van een vaste partner. Broers en zussen maken voor gemiddeld 6% deel uit van het vertrouwensnetwerk. Andere familie, kinderen en burens spelen slechts een marginale rol in het vertrouwensnetwerk van holebi's.

We onderzoeken verschillen naar geslacht, leeftijd en opleiding voor de gemiddelde proportie familieleden (ouders, broers of zussen, kinderen en andere familie) en vriend(inn)en in het vertrouwensnetwerk.

We vinden een significant verschil ($p < .001$) met betrekking tot de gemiddelde proportie familie in het vertrouwensnetwerk naargelang het opleidingsniveau van de respondenten (na controle voor geslacht en leeftijd). Het vertrouwensnetwerk van de laagst opgeleiden (zij met een diploma van hoogstens lager middelbaar onderwijs) bestaat gemiddeld voor 26% uit familieleden. Het netwerk van hoger opgeleiden (met een diploma van hoger middelbaar onderwijs, hoger voortgezet of universitair onderwijs) bestaat gemiddeld voor 15 tot 17% uit familieleden. We vonden geen verschil naar geslacht en leeftijd met betrekking tot de gemiddelde proportie vriend(inn)en in het vertrouwensnetwerk.

We vinden een significant verschil ($p < .01$) met betrekking tot de gemiddelde proportie vriend(inn)en in het vertrouwensnetwerk naargelang het geslacht van de respondenten (met controle voor opleidingsniveau en leeftijd). Het vertrouwensnetwerk van mannen bestaat gemiddeld voor de helft uit vrienden of vriendinnen. Bij vrouwen loopt dit op tot 54%. Vrouwen hebben dus een groter aantal vriend(inn)en in hun vertrouwensnetwerk. We vinden een significant verschil ($p < .01$) met betrekking tot de gemiddelde proportie vriend(inn)en in het vertrouwensnetwerk naargelang het opleidingsniveau van de respondenten (na controle voor geslacht en leeftijd). Het vertrouwensnetwerk van de laagst opgeleiden (zij met een diploma van hoogstens lager middelbaar onderwijs) bestaat gemiddeld voor 41% uit vriend(inn)en. Het netwerk van hoger opgeleiden (met een diploma van hoger middelbaar onderwijs, hoger voortgezet of universitair onderwijs) bestaat gemiddeld voor 50 tot 53% uit vriend(inn)en. Het vertrouwensnetwerk van de laagst opgeleiden bestaat dus niet alleen uit een groter aandeel familieleden, het bestaat tevens uit een kleiner aandeel vriend(inn)en in vergelijking met de hoger opgeleiden. We

vonden geen verschil naar leeftijd met betrekking tot de gemiddelde proportie vriend(inn)en in het vertrouwensnetwerk.

Tabel 25: Wie zijn de vertrouwenspersonen?

Wie?	Resp. zonder partner (%)	Resp. met partner (%)
Partner	0	31
Ouders	8	8
Broers of zussen	6	6
Kinderen	1	0
Andere familie	2	2
Collega's	8	6
Leden van organisaties	5	2
Buren	1	1
Vriend(inn)en	65	41
Ander	4	3
<i>Totaal</i>	<i>100%</i>	<i>100%</i>

We vonden significante verschillen in de samenstelling van het vertrouwensnetwerk naargelang de dataset ($p < .001$)⁸⁴ en dit na controle voor geslacht, leeftijd en opleiding. Voor de respondenten zonder partner zien we dat gemiddeld 17% van het vertrouwensnetwerk van de Zzzip respondenten uit familieleden bestaat. Voor de APS respondenten loopt dit op tot bijna de helft (48%) van het vertrouwensnetwerk. Het vertrouwensnetwerk van de Zzzip respondenten bestaat gemiddeld voor meer dan de helft (64%) uit vrienden of vriendinnen. Bij de APS respondenten is dat 39%. Het vertrouwensnetwerk van de Zzzip respondenten bestaat gemiddeld voor 18% uit familieleden. Bij de APS respondenten loopt dit op tot 34%. Gemiddeld bestaat 40% van het vertrouwensnetwerk van de Zzzip respondenten uit vrienden of vriendinnen. Bij de APS respondenten bestaat het gemiddeld uit ongeveer een vierde vrienden of vriendinnen (26%).

⁸⁴ We rapporteren hier geen verschillen naar dataset met betrekking tot burens, collega's of medestudenten en leden van organisaties als vertrouwenspersonen. Deze relatietypes zijn als variabelen te scheef verdeeld om in een statistische analyse (zoals ANOVA) in te voeren en te controleren voor geslacht, leeftijd en opleiding.

Tabel 26: vertrouwenspersonen naargelang dataset en partnerstatus

Wie?	Respondenten zonder partner (%)		Respondenten met partner (%)	
	Zzip	APS	Zzip	APS
Partner			32	28
Familie	17	48	18	34
Vriend(inn)en	64	39	40	26
Ander	19	13	10	12
<i>Totaal</i>	<i>100%</i>	<i>100%</i>	<i>100%</i>	<i>100%</i>

3.2.7 Participatie aan het verenigingsleven en vrijwilligerswerk

3.2.7.1 Lidmaatschap

57.1% van de respondenten is en was nooit lid van een holebi-organisatie. 12.7% was dat vroeger wel. 13.8% is een passief lid in een holebi-organisatie en 10.9% is lid en participeert ook actief. 5.6% van de respondenten is bestuurslid. We vinden geen significant verschil naar geslacht, leeftijd en opleiding met betrekking tot het al dan niet actief lid zijn van een holebi-vereniging⁸⁵.

Tabel 27: Lidmaatschap holebi-organisatie

Lidmaatschap	N	%
geen lid	1637	57,1
vroeger lid	363	12,7
passief lid	395	13,8
actief lid	313	10,9
bestuurslid	160	5,6
<i>Totaal</i>	<i>2868</i>	<i>100,0</i>
Niet ingevuld	63	
<i>Totaal</i>	<i>2931</i>	

Wat betreft lidmaatschap aan reguliere verenigingen kijken we naar de mate waarin de respondenten actief lidmaatschap⁸⁶ uitoefenen. Bijna de helft van de respondenten

⁸⁵ Actief lidmaatschap werd in de bevraging omschreven als aan activiteiten van een vereniging deelnemen of binnen een vereniging een officiële functie (voorzitter, secretaris, penningmeester, enzovoort) vervullen.

⁸⁶ Actief lidmaatschap werd in de bevraging omschreven als aan activiteiten van een vereniging deelnemen of

(43.8%) is van geen enkele reguliere vereniging actief lid. Een derde (33.4%) is actief lid in één vereniging, 15.4% in twee verenigingen. 7.4% is actief lid in drie of meerdere reguliere verenigingen.

We gaan na of er verschillen zijn naar geslacht, leeftijd en opleiding met betrekking tot het aantal reguliere verenigingen waar men actief lid van is. We vinden een significant verschil naar geslacht na controle voor leeftijd en opleiding ($p < .001$). Vrouwen zijn gemiddeld in meer verenigingen actief lid (gemiddelde = 1.03) dan mannen (gemiddelde = .83). We vinden tevens een significant verschil naar opleiding na controle voor leeftijd en geslacht ($p < .01$). Respondenten met een diploma van universitair onderwijs (gemiddelde = 0.99) zijn in meer verenigingen actief lid dan respondenten met een diploma van hoger middelbaar onderwijs (gemiddelde = 0.81). Personen met een diploma van voortgezet hoger onderwijs zijn gemiddeld actief lid in 0.88 reguliere verenigingen. Personen met een diploma van lager middelbaar onderwijs zijn gemiddeld actief lid in 0.87 reguliere verenigingen.

Tabel 28: Actief lidmaatschap reguliere verenigingen

Lidmaatschap	N	%
geen	1270	43,8
1	969	33,4
2	446	15,4
3	216	7,4
<i>Totaal</i>	2901	100,0
Niet ingevuld	30	
<i>Totaal</i>	2931	

3.2.7.2 Vrijwilligerswerk

65.2% van de respondenten doet helemaal geen vrijwilligerswerk. 8.7% is enkel vrijwilliger binnen holebi-organisaties, 22.6% enkel binnen het reguliere verenigingsleven. 3.5% van de respondenten ten slotte, doet vrijwilligerswerk in beide types organisatie.

binnen een vereniging een officiële functie (voorzitter, secretaris, penningmeester, enzovoort) vervullen.

Tabel 29: Vrijwilligerswerk in holebi-specifieke en niet reguliere organisaties

		Vrijwilligerswerk in holebi-werking				Totaal	
		nee		ja			
Vrijwilligerswerk in niet-holebi-gerichte organisaties	nee	1868	65,2%	249	8,7%	2117	73,9%
	ja	647	22,6%	99	3,5%	746	26,1
Totaal		2515	42,1%	348	57,9%	2863	100,0%

12% van de respondenten doet in één reguliere vereniging aan vrijwilligerswerk, 8.2% in twee verenigingen en 4% in meer dan 2 verenigingen.

We gaan na of er verschillen zijn naar geslacht, leeftijd en opleiding met betrekking tot het aantal reguliere verenigingen waar men aan vrijwilligerswerk doet. We vinden een significant verschil naar leeftijd na controle voor geslacht en opleiding ($p < .001$). De respondenten van middelbare leeftijd (van 27 t.e.m. 45 jaar) doen gemiddeld in minder verenigingen aan vrijwilligerswerk in vergelijking met de jongere (- 27 jaar) en oudere respondenten (+ 45 jaar). Het gemiddelde voor respondenten van middelbare leeftijd bedraagt 0.36, voor jongere respondenten 0.45 en voor oudere respondenten 0.53.

Tabel 30: Aantal verenigingen waar holebi's aan vrijwilligerswerk doen

Aantal	N	%
0	2140	75,8
1	338	12,0
2	230	8,2
meer dan 2	114	4,0
Totaal	2822	100,0
Niet ingevuld	109	
Totaal	2931	

We vinden een significant verschil naar opleidingsniveau na controle voor geslacht en leeftijd ($p < .001$). Respondenten met een universitair diploma doen gemiddeld in meer verenigingen vrijwilligers werk (gemiddelde = 0.52) in vergelijking met zij die hoger voortgezet onderwijs volgden (gemiddelde = 0.42) en zij die een diploma van hoger middelbaar onderwijs (gemiddelde = 0.32) of lager middelbaar onderwijs (gemiddelde = 0.34) hebben.

We gaan na of er significante verschillen zijn in het doen van vrijwilligerswerk tussen de Zzzip respondenten en de APS respondenten na controle voor geslacht, leeftijd en opleiding. De Zzzip respondenten blijken gemiddeld vaker aan vrijwilligerswerk te doen in vergelijking met de APS respondenten ($p < .01$). Gemiddeld doet 25% van de Zzzip respondenten aan vrijwilligerswerk. Bij de APS respondenten is dat gemiddeld slechts 20%. We vinden geen significant verschil tussen de Zzzip respondenten en de APS respondenten met betrekking tot het aantal verenigingen waar men aan vrijwilligerswerk doet.

We gaan na of er significante verschillen zijn in het aantal uren dat men aan vrijwilligerswerk doet tussen de Zzzip respondenten en de APS respondenten na controle voor geslacht, leeftijd en opleiding. We onderzoeken dit verschil binnen de groep respondenten die aan vrijwilligerswerk doet. De Zzzip respondenten blijken gemiddeld meer uren aan vrijwilligerswerk te spenderen in vergelijking met de APS respondenten ($p < .01$). Voor de Zzzip respondenten bedraagt het gemiddelde 8.27 uren, voor de APS respondenten 5.80 uren.

4. Samenvatting en duiding

We besluiten dit rapport met een herhaling van de meest opvallende resultaten wat betreft de sociale netwerken van holebi's. Deze gegevens zijn uniek in die zin dat het de eerste keer is dat onderzoekers in Vlaanderen de sociale netwerken van holebi's zo uitgebreid in kaart brachten. We hebben onze gegevens over holebi's (uit het Zzip onderzoek) vergeleken met gegevens over de doorsnee Vlaming (uit het APS onderzoek). Dit bracht een aantal opmerkelijke verschilpunten aan het licht. We merken echter op dat deze vergelijking zijn beperkingen heeft. De steekproefsamenstelling van het Zzip onderzoek en die van het APS onderzoek is namelijk in belangrijke mate verschillend van elkaar wat betreft de samenstelling naar geslacht, leeftijd en opleiding. Dit heeft naar alle waarschijnlijkheid te maken met het gegeven dat de Zzip enquête niet gebaseerd is op een toevalssteekproef (wat immers onmogelijk is, zie 2.2.1) maar grotendeels via het internet werd afgenomen. Dit veroorzaakt een zelfselectie van respondenten waardoor het niet verwonderlijk is dat we meer mannen, jongeren en hoger opgeleiden bereiken in vergelijking met de APS steekproef die een doorsnede van de Vlaamse bevolking weerspiegelt. Toch hebben we door het unieke opzet van dit onderzoeksproject en de diversiteit aan gebruikte rekruteringskanalen en –middelen een erg diverse steekproef tot stand gebracht (zie 2.3). De diversiteit van de Zzip steekproef in vergelijking met de steekproef van het kwantitatieve holebi-onderzoeksproject van Vincke & Stevens (1999a) is aanzienlijk verbeterd⁸⁷. Bovendien is onze steekproef voldoende groot om statistisch zinvolle uitspraken te doen over verschillende subgroepen (bijvoorbeeld biseksuelen versus exclusief homoseksuelen). Bij het vergelijken van de Zzip resultaten met de APS resultaten hebben we telkens gecontroleerd of de verschillen tussen de resultaten niet het gevolg waren van verschillen in steekproefsamenstelling naar geslacht, leeftijd en opleidingsniveau van de respondenten. Toch kunnen we niet uitsluiten dat andere verschillen in steekproefsamenstelling de vergelijkingsbasis hebben beïnvloedt. Uit verder onderzoek zal dan ook moeten blijken in welke mate deze verschillen herhaald en dus bevestigd kunnen worden. Momenteel is dit de beste manier waarop we een grote groep holebi's kunnen vergelijken met een grote groep Vlamingen.

⁸⁷ We beschikken over een aanzienlijk grotere groep biseksuelen, oudere holebi's en lager opgeleide holebi's in vergelijking met het onderzoek van Vincke & Stevens (1999a).

We zullen vervolgens de meest opvallende resultaten herhalen al naargelang de verschillende sociale deelnetwerken en sluiten af met een reflectie op wat dit betekent met betrekking tot de (on)gelijke kansen die holebi's in hun leven kunnen ervaren.

We presenteren achtereenvolgens de conclusies met betrekking tot het globale persoonlijke netwerk, gezin en familie, burens en collega's of medestudenten, partner, het vriendschapsnetwerk, het vertrouwensnetwerk en participatie aan het verenigingsleven en vrijwilligerswerk.

4.1. Het globale persoonlijke netwerk

De meeste holebi's (42%) hebben minstens wekelijks contact met zes tot acht netwerkliden of met drie tot vijf netwerkliden (35%) (bestaande uit vertrouwenspersonen, gezinsleden, partner, burens en collega's). 14% van de holebi's heeft meer dan acht netwerkliden. 8% heeft met slechts één of twee netwerkliden minimum wekelijks contact. Slechts 2% heeft met geen enkel netwerklid minstens wekelijks contact.

Voor de meeste holebi's (43%) bestaat het vriendschapsnetwerk uit één tot vijf goede vriend(inn)en of uit zes tot tien goede vriend(inn)en (bij 32% van de holebi's). 23% heeft meer dan tien goede vriend(inn)en. Slechts 2% van de holebi's heeft geen goede vrienden of vriendinnen.

Vrouwen hebben meer goede vriend(inn)en in vergelijking met mannen: 60% van de vrouwen heeft meer dan vijf vriend(inn)en. Bij mannen is dat slechts 52%. Vrouwen hebben op minder regelmatige basis contact met hun netwerkliden in vergelijking met mannen. Mogelijk gaat het grotere vriendschapsnetwerk van vrouwen ten koste van de beschikbare tijd die ze hebben voor hun andere netwerkliden. In verbondenheid met de netwerkliden zien we geen verschil naargelang het geslacht van de respondenten. Ondanks het feit dat vrouwen grotere netwerken hebben, leidt de kwaliteit van hun relaties daar niet onder. De contactfrequentie met de netwerkliden neemt af naargelang onze respondenten ouder zijn. Ten slotte zien we tevens dat hoe hoger men is opgeleid, hoe minder vaak men contact heeft met diens netwerkliden.

4.2. Gezin en familie

Vrouwen, oudere holebi's (boven 45 jaar) en hoger opgeleiden hebben minder vaak contact met hun gezinsleden in vergelijking met respectievelijk mannen, holebi's jonger dan 46 jaar en lager opgeleiden. Het grotere vriendschapsnetwerk van vrouwen kan een verklaring zijn voor de lagere contactfrequentie met de gezinsleden. Bij oudere holebi's kan de verschraving van hun sociale netwerken aan de basis liggen van een lage contactfrequentie met hun gezinsleden. Lager opgeleiden zouden volgens de literatuur eerder terugvallen op traditionele sociale deelnetwerken (i.e. het gezin) terwijl hoger opgeleiden eerder hun gezinsnetwerken zouden aanvullen met keuzenetwerken (bijvoorbeeld vrienden en vriendinnen). Dit kan een verklaring zijn voor de lage contactfrequentie van hoger opgeleiden met hun gezinsleden.

Holebi's voelen zich gemiddeld minder verbonden met hun familieleden in vergelijking met de doorsnee Vlaming. Holebi's staan eerder neutraal ten opzichte van hun familieleden terwijl de doorsnee Vlaming zich eerder verbonden voelt met zijn of haar familieleden.

Ongeveer één op tien van de holebi's uit dit onderzoek heeft reeds kinderen. De meeste houden deze kinderen over aan een vroegere heteroseksuele relatie (75%). Een veel kleiner deel (25%) heeft deze kinderen binnen een holebi-relatie. Bijna de helft van de respondenten (43%) heeft een kinderwens. Deze kinderwens ligt bovendien hoger bij vrouwen (54%) in vergelijking met mannen (36%).

4.3. Buren en collega's of medestudenten

De holebi's uit dit onderzoek voelen zich weinig tot niet verbonden met hun buren terwijl ze ten opzichte van hun collega's of medestudenten eerder neutrale gevoelens hebben. Dit wordt ook weerspiegeld in de contactfrequentie: de buren ziet men gemiddeld slechts meermaals per maand terwijl men met de collega's of medestudenten eerder elke dag of meermaals per week contact heeft. Vrouwen hebben op minder regelmatige basis contact met hun collega's of medestudenten in vergelijking met mannen. De grotere

vriendschapsnetwerken zouden hier opnieuw een rol kunnen spelen in de minder beschikbare tijd voor collega's of medestudenten.

De doorsnee Vlaming voelt zich gemiddeld meer verbonden met haar of zijn burens in vergelijking met de holebi's uit dit onderzoek: holebi's voelen zich weinig verbonden met hun burens terwijl de doorsnee Vlaming eerder neutraal staat ten opzichte van haar of zijn burens. De doorsnee Vlaming voelt zich tevens gemiddeld meer verbonden met zijn of haar collega's in vergelijking met de holebi's uit dit onderzoek.

Holebi's schatten dus zowel de kwaliteit van hun relaties met burens en collega's of medestudenten lager in dan de doorsnee Vlaming.

4.4. Partnerschap

Meer dan de helft van de holebi's (56%) heeft een partner. Hoger opgeleide holebi's hebben vaker een partner dan lager opgeleide holebi's. Het verschil met de doorsnee Vlaming wat betreft het hebben van een partner is opvallend: 81% van de Vlamingen heeft een partner.

4.5. Vrienden en vriendinnen

Voor de grootte van het vriendschapsnetwerk verwijzen we naar 5.1. We gaven reeds aan dat de vriendschapsnetwerken van vrouwen groter zijn dan die van mannen.

De holebi's uit dit onderzoek rapporteren meer vriend(inn)en dan de doorsnee Vlaming uit het APS onderzoek. 7% van de Vlamingen heeft geen goede vriend(inn)en, bij holebi's is dit slechts 2%. Meer dan de helft (55%) van de holebi's heeft meer dan 5 goede vriend(inn)en, bij de doorsnee Vlaming bedraagt dat aandeel slechts 41%.

Wat betreft het aandeel holebi's in de vriendenkring (van holebi's) zien we een vrij grote diversiteit. Ongeveer 16% van alle holebi's heeft een vriendschapsnetwerk dat voor meer dan de helft uit holebi's bestaat. Bij 40% van de holebi's bestaat hun vriendschapsnetwerk voor minder dan de helft uit holebi's. Bijna één op vijf heeft geen

holebi-vriend(inn)en en één op twintig heeft enkel holebi-vriend(inn)en. Bij een vijfde bestaat dat netwerk precies voor de helft uit holebi's.

Iets minder dan een derde van alle holebi's voelt zich verbonden met hun hetero-vriend(inn)en. Ten opzichte van hun holebi-vriend(inn)en voelt 39% zich verbonden. Holebi's voelen zich dus meer verbonden met hun holebi-vriend(inn)en dan met hun heterovriend(inn)en. Bovendien voelen vrouwen zich meer verbonden met hun hetero-vriend(inn)en én met hun holebi-vriend(inn)en.

We vonden geen verschillen in verbondenheid met vriend(inn)en tussen holebi's en de doorsnee Vlaming.

4.6. Het vertrouwensnetwerk

8% van de holebi's uit dit onderzoek heeft geen vertrouwenspersonen terwijl dit bij de Vlamingen uit het APS onderzoek slechts 2% is. Mannen hebben tevens minder vertrouwenspersonen dan vrouwen. Het vertrouwensnetwerk van vrouwen bestaat gemiddeld uit een groter aandeel vriend(inn)en in vergelijking met dat van mannen. Ook naargelang het opleidingsniveau vonden we verschillen: de laagst opgeleiden hebben een vertrouwensnetwerk dat gemiddeld voor een groter aandeel uit familieleden bestaat en uit een kleiner aandeel vriend(inn)en in vergelijking met de hoger opgeleiden.

Het vertrouwensnetwerk van holebi's zonder partner bestaat gemiddeld uit een hoger aandeel vriend(inn)en, collega's en leden van organisaties in vergelijking met het vertrouwensnetwerk van holebi's met een partner. Vooral de vrienden of vriendinnen zijn een belangrijke aanvulling in dat vertrouwensnetwerk wanneer men geen partner heeft.

Wanneer we de samenstelling van het vertrouwensnetwerk bekijken en de holebi's uit dit onderzoek vergelijken met de Vlamingen uit het APS onderzoek, dan lijken we bevestiging te vinden voor de family of choice hypothese⁸⁸. Bij holebi's bestaat het vertrouwensnetwerk gemiddeld voor iets minder dan een vijfde uit familieleden, ongeacht of ze een partner hebben of niet. Bij de Vlamingen uit het APS onderzoek is dit aandeel groter: voor hen met een partner bestaat het vertrouwensnetwerk voor ongeveer een

⁸⁸ Deze hypothese stelt dat holebi's uitgebreide vriendschapsnetwerken opbouwen als gevolg van verstoorde, conflictueuze of afwezige familierelaties.

derde uit familieleden en voor hen zonder partner loopt dit op tot bijna de helft. Het vertrouwensnetwerk van holebi's bestaat dus gemiddeld uit een kleiner aandeel familieleden in vergelijking met de doorsnee Vlaming. Bekijken we het gemiddelde aandeel vriend(inn)en in het vertrouwensnetwerk, dan zien we een omgekeerd patroon: holebi's hebben gemiddeld meer vriend(inn)en in hun vertrouwensnetwerk in vergelijking met de doorsnee Vlaming. Bij Vlamingen met een partner bestaat het vertrouwensnetwerk gemiddeld voor een vierde uit vriend(inn)en. Bij holebi's bedraagt dit aandeel gemiddeld 40%. Bij Vlamingen zonder partner bestaat het vertrouwensnetwerk gemiddeld voor 39% uit vriend(inn)en. Bij holebi's loopt dit op tot 64%.

4.7. Participatie aan het verenigingsleven en vrijwilligerswerk

Iets meer dan een vierde (26%) van onze respondenten was ooit lid van een holebi-vereniging of is nu nog altijd passief lid. 17% is actief lid van een holebi-vereniging. 57% is en was nooit lid van een holebi-vereniging.

Bijna de helft van de respondenten (44%) is van geen enkele reguliere vereniging actief lid. 56% is in één of meerdere reguliere verenigingen actief lid. Vrouwen en hoger opgeleiden zijn gemiddeld in meer reguliere verenigingen actief lid in vergelijking met mannen en lager opgeleiden.

Iets meer dan een derde (36%) van onze respondenten doet aan vrijwilligerswerk: 23% doet dit in een reguliere vereniging, 9% in een holebi-vereniging en 4% zowel in een reguliere als in holebi-vereniging. De oudste en de jongste respondenten doen gemiddeld in meer reguliere verenigingen aan vrijwilligerswerk in vergelijking met de respondenten tussen 27 en 45 jaar. Ook hoger opgeleide holebi's doen in meer reguliere verenigingen aan vrijwilligerswerk in vergelijking met lager opgeleide holebi's. De holebi's uit ons onderzoek doen gemiddeld vaker aan vrijwilligerswerk in reguliere verenigingen in vergelijking met de doorsnee Vlaming: een vierde van de holebi's tegenover een vijfde van de Vlamingen.

4.8. Algemeen besluit

Deze exploratieve studie over de sociale netwerken van holebi's brengt voor een eerste keer de sociale netwerken van holebi's in beeld. Een aantal resultaten bevestigen de traditionele onderzoeksliteratuur over sociale netwerken. In deze literatuur worden vrouwen beschreven als 'meesternetwerkers'. Daarmee geven onderzoekers aan dat vrouwen een meer centrale plaats innemen binnen persoonlijke sociale netwerken en dat zij de ultieme leveranciers van sociale steun zijn (Wellman, 1999; Wellman, 1992). Uit deze studie blijkt dat lesbiennes of bi-vrouwen inderdaad beter scoren dan hun mannelijke tegenhangers op vlak van het uitbouwen van een persoonlijk sociaal netwerk. De lesbiennes en bi-vrouwen uit deze studie hebben meer vriend(inn)en en hoewel ze op minder regelmatige basis contact hebben met hun netwerkliden, blijkt de kwaliteit van deze relaties daar niet onder te lijden. Deze vrouwen voelen zich meer verbonden met hun vrienden en vriendinnen en deze laatste spelen ook een belangrijkere rol in hun vertrouwensnetwerk. Deze vrouwen hebben ook meer vertrouwenspersonen dan de homo- en bi-mannen uit dit onderzoek. Ten slotte ligt de actieve participatie van lesbiennes en bi-vrouwen aan het verenigingsleven hoger dan die van homo- en bi-mannen. Deze resultaten mogen ons echter niet zonder meer doen besluiten dat vrouwen altijd de vruchten plukken van dergelijke 'rijke' sociale netwerken. De literatuur beschrijft immers tevens de keerzijde van de medaille. Wanneer vrouwen grote en 'rijke' netwerken hebben dan kan dit immers leiden tot belastende sociale verplichtingen en stress als gevolg van het zorg dragen voor anderen (Kawachi & Berkman, 2001, Walen & Lachman, 2000).

Ook de resultaten wat betreft de invloed van leeftijd op de samenstelling van de sociale netwerken van holebi's, wijzen enigszins in de richting van reeds vastgestelde verbanden. De sociale netwerken van individuen krimpen over het algemeen in naargelang men ouder wordt (Peeters, 1992/1993; Burt, 1991; Marsden; 1987). Hoewel dit niet blijkt uit onze gegevens, stellen we wel vast dat de oudste respondenten uit dit onderzoek op minder regelmatige basis contact hebben met hun netwerkliden dan jongere leeftijdsgroepen. Dit kan een indicatie zijn voor de verschraling van sociale netwerken naargelang individuen ouder worden. Oudere holebi's doen nochtans gemiddeld in meer reguliere verenigingen aan vrijwilligerswerk dan holebi's van middelbare leeftijd. Deze resultaten wijzen dan ook zeker niet in de richting van oudere holebi's als geïsoleerde of weinig geïntegreerde individuen. We merken hierbij wel op dat onze steekproef weinig tot geen oude ouderen

(ouder dan 70 jaar) bevat, wat voor een beperkt beeld zorgt met betrekking tot deze leeftijdsgroep.

Lager opgeleide holebi's hebben in vergelijking met hoger opgeleiden op meer regelmatige basis contact met hun netwerkliden en in het bijzonder met hun gezinsleden. Bovendien bestaat het vertrouwensnetwerk van lager opgeleide holebi's gemiddeld voor een groter deel uit familieleden in vergelijking met hoger opgeleiden. Uit de literatuur blijkt dat hoger opgeleiden minder familieleden in hun sociaal netwerk hebben omdat ze meer mogelijkheden hebben (ze hebben meer geld, wonen vaker in een stedelijke omgeving,...) om zelf een ondersteunend sociaal netwerk op te bouwen (Fisher, 1982). Lager opgeleiden die minder mogelijkheden hebben vallen eerder terug op traditionele sociale netwerken (i.e. gezinsnetwerken). Ook op dit vlak blijken holebi's dus niet te verschillen van hetero's.

Ten slotte stellen we een aantal opvallende verschillen vast wanneer we de sociale netwerken van onze respondenten vergelijken met die van de respondenten uit het APS onderzoek (i.e. de doorsnee Vlaming). Alle beperkingen van deze vergelijking indachtig⁸⁹, stellen we vast dat holebi's zich minder verbonden voelen met hun familieleden, burens en collega's of medestudenten in vergelijking met de doorsnee Vlaming. Enkel wat betreft de verbondenheid met vrienden of vriendinnen vinden we geen verschillen. Holebi's hebben bovendien vaker dan de doorsnee Vlaming geen vertrouwenspersonen (respectievelijk 8% versus 2%) wat deze groep vanzelfsprekend kwetsbaar maakt wat betreft het kunnen terugvallen op anderen voor sociale steun. Holebi's blijken het dus moeilijker te hebben om kwalitatieve relaties op te bouwen in verschillende belangrijke levensdomeinen (familie, buurt en werk- of studieomgeving). Een heteronormatief of schijntolerant klimaat kan hier aan de basis liggen. Hoewel we niet kunnen afleiden uit deze studie welke factoren er precies toe bijdragen dat holebi's zich minder verbonden voelen met familie, burens en collega's of medestudenten, kunnen we vanuit de literatuur toch vermoeden dat hun minderheidsstatus hier een belangrijke rol in speelt. Het gegeven dat er geen verschil is in verbondenheid met vrienden of vriendinnen is evident. De literatuur beschrijft vriendschapsnetwerken als homogene netwerken (Nardi, 1999): je vriend(inn)en

⁸⁹ De steekproef uit het Zzip project is een selecte en dus niet representatieve steekproef. Representatieve steekproeven zijn in holebi-onderzoek niet mogelijk gezien er geen populatiegegevens over deze groep bestaan. De steekproef uit het APS onderzoek is een aselecte steekproef die representatief is met betrekking tot de Vlaamse bevolking. De vergelijking op basis van deze twee steekproeven is daarom niet zonder beperkingen.

kies je zelf en daarom lijken deze vaak op elkaar wat betreft attitudes, waarden en normen, sociale status enzovoort. Vrienden en vriendinnen zorgen op deze manier voor zelfbevestiging en de versterking van een (seksuele) identiteit (Nardi, 1999). Dat deze vriendschapsnetwerken voor holebi's zo belangrijk zijn, wordt beschreven in de literatuur aan de hand van de family of choice hypothese (holebi's bouwen uitgebreide vriendschapsnetwerken op ter compensatie van afwezige of conflictueuze familierelaties als gevolg van hun minderheidsstatus). Onze resultaten wijzen inderdaad in die richting: holebi's voelen zich niet enkel minder verbonden met hun familie. Ze hebben ook meer goede vriend(inn)en dan de doorsnee Vlaming. Hun vertrouwensnetwerk bevat bovendien meer vriend(inn)en en minder familieleden in vergelijking met de doorsnee Vlaming. Vlamingen die geen partner hebben, hebben vaker vertrouwenspersonen uit hun familie. Bij holebi's maakt dit geen verschil: ze hebben, ongeacht of ze een partner hebben of niet, steeds een even groot aandeel familieleden als vertrouwenspersoon. Familieleden blijken voor holebi's dus minder toegankelijk als bron voor sociale steun. Ook wat betreft het hebben van een partner scoren holebi's aanzienlijk lager dan de doorsnee Vlaming (56% versus 81%) en dit terwijl het hebben van een partner een belangrijke bron van sociale ondersteuning is. Voor holebi's is een partnerrelatie bovendien een veilige haven om hun seksuele identiteit te beleven en uit te bouwen.

Ondanks de keuzefamilies van holebi's (hun uitgebreide vriendschapsnetwerken) wensen heel wat holebi's ook een gezin uit te bouwen. Eén op tien holebi's heeft reeds kinderen, drie vierde (75%) houdt die over aan een heteroseksuele relatie. De kinderwens is relatief groot: 43% van de holebi's wenst kinderen. De openstelling van het burgerlijk huwelijk en de mogelijkheid tot adoptie van een kind voor paren van hetzelfde geslacht beantwoordt dus aan de wens van heel wat holebi's om een gezinsleven op te bouwen.

We kunnen concluderen dat de sociale netwerken van holebi's op veel vlakken erg gelijkend zijn met die van hetero's. De mechanismen die te maken hebben met geslacht, leeftijd en het al dan niet behoren tot een bepaalde sociale klasse, spelen evenzeer een rol in de sociale netwerken van holebi's als in die van hetero's. De beschrijving van de sociale netwerken van de holebi's uit dit onderzoek toont aan dat de meeste onder hen over een uitgebreid sociaal netwerk beschikken en sociaal geïntegreerd zijn in hun persoonlijke sociale omgeving. In een aantal levensdomeinen blijken ze nochtans moeilijker kwalitatieve relaties te kunnen aangaan. Dit geldt met betrekking tot hun werk- en studieomgeving, hun familieleven en buurtomgeving. Bepaalde aspecten van hun minderheidsstatus spelen hier naar alle waarschijnlijkheid een rol. De keuzefamilies

die ze opbouwen tonen echter aan dat sociale netwerken flexibel zijn en dat deze vriendschapsnetwerken voor holebi's een belangrijke aanvulling zijn met betrekking tot het vinden van holebi-specifieke ondersteuning. De ongelijke kansen die holebi's ervaren als gevolg van een heteronormatief en schijntolerant klimaat worden gecompenseerd door het opbouwen van hechte vriendschapsnetwerken die als een veilige haven fungeren. In deze vriendschapsnetwerken kunnen holebi's bevestiging krijgen voor zijn of haar seksuele identiteit.

Bibliografie

- Adam, Barry D., Duyvendak, Jan Willem & Krouwel, André (1999), *Gay and Lesbian Movements beyond borders? National Imprints of a Worldwide Movement*, in: Adam, Barry D., Duyvendak, Jan Willem & Krouwel, André (eds.), *The global Emergence of Gay and Lesbian Politics: National Imprints of a Worldwide Movement*. Philadelphia: Temple University Press, 344-371.
- Adel, Anouk (1998). *De identiteitenpolitiek van de homo- en lesbischebeweging: kenmerken en problemen*. Ongepubliceerde paper.
- Adolfsen, Anna, Keuzenkamp, Saskia & Kuyper, Lisette (2006). *Opinieonderzoek onder de bevolking*, in: Keuzenkamp, Saskia, Bos, David, Duyvendak, Jan Willem & Hekma, Gert (eds.), *Gewoon doen. Acceptatie van homoseksualiteit in Nederland*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau, 27-56.
- Agneessens, Filip, Waeye, Hans & Lievens, John (2006). Diversity in social support by role relations: a typology, *Social Networks*, 28 (4): 427-441.
- Agneessens, Filip, De Lange, Daniëlle, Waeye, Hans (2003). Over het verband tussen sociale relaties en attitudes, waarden en normen, in: *Vlaanderen gepeild 2003*. Brussel: Ministerie van de Vlaamse Gemeenschap - Administratie Planning en Statistiek, 15-51.
- Allen, David J. & Oleson, Terry (1999). Shame and Internalized Homophobia in Gay Men, *Journal of Homosexuality*, 37(3): 33-43.
- Arabsheibani, G. Reza, Marin, Alan & Wadsworth, Jonathan (2005). Gay Pay in the UK, *Economica*, 72 (286): 333-347.
- Badgett Lee M. V. & Goldge Suzanne B. (1998). *Income Inflation: The Myth of Affluence Among Gay, Lesbian, and Bisexual Americans*.
<http://www.nglrf.org/downloads/income.pdf>, gelezen op 24/11/06.
- Baert, Herman & Cockx, Frank (2002). *Expertenrapport: holebi's en een gelijkekansenbeleid: Verslag van een zoektocht naar toekomstige onderzoekspistes*. Antwerpen/Leuven: Steunpunt Gelijkekansenbeleid UA-LUC/ K.U. Leuven - Centrum voor Sociale Pedagogiek.
- Bell, Alan P. & Weinberg, Martin S. (1979). *Het Kinsey rapport over vrouwelijke en mannelijke homoseksualiteit*. Amsterdam/Brussel: Elsevier.

- Berg, John A. & Piner, Kelly E. (1990). Social relationships and the lack of social relationships, in: Duck, Steve (ed.), *Personal relationships and social support*. London: Sage, 140-158.
- Berger, Raymond M. & Mallon, David (1993). Social Support Networks of Gay Men, *Journal of sociology and social welfare*, 20 (1): 155-169.
- Borghs, Paul & Hintjens, Anke (2000). *Holebi-beleid en de gemeente*. Brussel: VVSG en Politeia nv.
- Bour, Jan, Gresnigt, Ria & Tielman, Rob (1986). *Homoseksualiteit en Onderwijs*. Utrecht: Universiteit Utrecht.
- Brown, Ryan P. & Pinel Elizabeth C. (2003). Stigma on my mind: individual differences in the experience of stereotype threat, *Journal of experimental social psychology*, 39: 626-633.
- Burt, Ronald S. (1991). Measuring Age as a Structural Concept, *Social Networks*, 13 (1): 1-34.
- Cahill, Sean, South, Ken & Spade, Jane (2000). *Outing Age: Public Policy Issues Affecting Gay, Lesbian, Bisexual and Transgenders Elders*.
<http://www.ngltf.org/downloads/outingage.pdf>, gelezen op 25-11-2006.
- Charpentier, Sari (2004). Heteronormativity and working life course in the stories of people over the age of 45, in: Lehtonen, Jukka & Mustola, Kati (eds.), *"Straight people don't tell do they...?": Negotiating the boundaries of sexuality and gender at work*. Helsinki: Oy Edita Ab, 100-125.
- Claeys, Laurence & Spee, Sonja (2005). *Een Virtuele Illusie of Reële Kansen? – Gender in de Netwerkmaatschappij*. Antwerpen: Steunpunt Gelijkekansenbeleid, UA/UHasselt.
- Coleman, Eli (1990) Toward a Synthetic Understanding of Sexual Orientation, in: McWhirter, David P. & Sanders, Stephanie A. & Machover Reinisch, June (eds.), *Homosexuality/Heterosexuality, Concepts of Sexual Orientation*. New York/ Oxford: Oxford University Press.
- Converse, Jean M., & Presser, Stanley (1986). *Survey Questions: Handcrafting the Standardised Questionnaire*. New Delhi, India: Sage Publications.

- Corijn, Martine (2004). *Wat denkt de Vlaming over het huwelijk en het ouderschap bij partners van hetzelfde geslacht?*
<http://www.cbgs.be> (Bijdragen onderzoek – Huishoudens), gelezen op 24/11/06.
- Dankmeijer, Peter (1993). The Construction of Identities as a Means of Survival: Case of Gay and Lesbian Teachers, *Journal of Homosexuality*, 24 (3/4): 95-105.
- De Brauwere, Greet (2002). *Onderzoek naar de situatie van Vlaamse holebi-leerkrachten*. Gent: Hogeschool Gent - Departement Sociaal-Agogisch Werk, Steunpunt Onderzoek en Dienstverlening.
- De Cecco, John P. (1988). *Gay Relationships*. New York: Harrington Park Press.
- de Graaf, Hanneke & Sandfort, Theo (2000). *De Maatschappelijke Positie van Homoseksuele Mannen en Lesbische Vrouwen*. Delft: Uitgeverij Eburon.
- De Tijd (1995). Eerste Gay Fair doet behoorlijk wat stof opwaaien, 22 maart 1995.
- De Witte, Jozef (2006). *Jaarverslag 2005*. Brussel: Centrum voor gelijkheid van kansen en voor racismebestrijding.
- Debruyne, Vanessa (2003). Het is hip geworden om homo te zijn, *DeMorgen*, 11 juli 2003: 13.
- Deligne, Chloé, Gabiam, Koessan, Van Criekingen, Mathieu & Decroly, Jean-Michel (2006). Les territoires de l'homosexualité à Bruxelles: visibles et invisibles, *Cahiers de géographie du Québec*, 50 (140) : 135-150.
- Deloitte (2006). Holebi vriendelijkheid in de zorgsector - Draft rapport. In opdracht van Gelijke Kansen in Vlaanderen.
- Dewaele, Alexis & Michielsens, Magda (2003). *Structurele en culturele elementen en succesfactoren in het leven van holebi's: een verkenning*. Antwerpen: Steunpunt Gelijkekansenbeleid UA-LUC.
- Dewaele, Alexis & Motmans, Annemie (2003). Holebi's voor het voetlicht: holebi's bekeken door beleid, samenleving en onderzoek. in: Michielsens, Magda, Breda, Jef, Van Haegendoren, Mieke & Vranken, Jan (eds.), *Steunpunt Gelijkekansenbeleid: Jaarboek 1*. Antwerpen: Garant, Steunpunt Gelijkekansenbeleid.

- Dewaele, Alexis, Herbrand, Cathy & Paternotte, David (2005). Etudes gayes et lesbiennes/holebistudies: état des savoirs critique et regards croisés entre la Flandre et la Communauté française de Belgique, in: Debunne, Sandrine & S'Jegers, Sara (eds.), *Genderstudies :een genre apart?/ Savoirs de genre : quel genre de savoir? Acten van het Sophia colloquium*, Brussel: Sophia, 154 - 171.
- Dillman, Don A. (2000). *Mail and Internet surveys--The tailored design method*. New York: John Wiley & Sons, Inc.
- Dimarso/Gallup (1997), De houding van de Vlaming ten opzichte van gelijke rechten voor homoseksuele paren en ten opzichte van homoseksualiteit in het algemeen, *De Slangen & Partners Barometer*(6): 4-5.
- DiPlacido, Joanne (1998). Minority stress among lesbians, gay men, and bisexuals: A consequence of heterosexism, homophobia, and stigmatization, in: Herek, Gregory (Ed.), *Stigma and sexual orientation*. Thousand Oaks, CA: Sage Publications, 138-159.
- Edelman, Murray (1993). Understanding the Gay and Lesbian Vote in '92, *The Public Perspective*: 31-32.
- Elchardus, Mark, Chaumont & Lauwers (2000). Morele onzekerheid en nieuwe deugdelijkheid, in: Dobbelaere, Karel, Elchardus, Mark & Kerkhofs, Jan (eds.), *Verloren zekerheid: de Belgen en hun waarden, overtuigingen en houdingen*. Tielt: Lannoo, 153-192.
- Elizur, Yoel & Ziv, Michael (2001). Family Support and Acceptance, Gay Male Identity Formation, and Psychological Adjustment: A Path Model, *Family Process*, 40: 125-144.
- Epstein Steven (1999). Gay and Lesbian Movements in the United States, in: Adam Barry D., Duyvendak Jan Willem & Krouwel André (eds.), *The Global emergence of Gay and Lesbian Politics*. Philadelphia: Temple University Press, 30-90.
- Esterberg, Kristin, G. (2002). The Bisexual Menace: Or, Will the Real Bisexual Please Stand Up?, in: Richardson, Diane & Seidman, Steve (eds.), *Handbook of Lesbian & Gay Studies*, Thousand Oaks/London/New Delhi: Sage Publications, 215-227.
- Fassinger, Ruth E. & Miller, Brett A. (1996). Validation of an Inclusive Model of Sexual Minority Identity Formation on a Sample of Gay Men, *Journal of Homosexuality*, 32 (2): 53-78.
- Fisher, Claude (1982). *To Dwell Among Friends*. Chicago: University of Chicago Press.

Frank, Jeff (2006). Gay Glass Ceilings, *Economica*, 73 (291): 485-508.

Giddens, Anthony (1992). The Transformation of Intimacy: sexuality, love & eroticism in modern societies. Cambridge: Polity Press.

Godemont, Jozefien & Motmans, Joz (2006). *De fluwelen driehoek nader bekeken: netwerken, ideeën en strategieën binnen het Vlaamse gelijkekansenlandschap van vrouwen- en holebibewegingen*. Antwerpen: Steunpunt Gelijkekansenbeleid, UA-Uhasselt.

Godemont, Jozefien, Steegmans, Nico, Goyvaerts, Karin, Lenaers, Steven & Spee, Sonja (2005). *Het leven zoals het zou kunnen zijn: (on)gelijke kansen in de levensloop*. Antwerpen: Steunpunt Gelijkekansenbeleid, UA-LUC.

Godemont, Jozefien, Dewaele, Alexis & Breda, Jef (2004). *Geen roos zonder doornen: Oudere holebi's, hun sociale omgeving en specifieke behoeften*. Antwerpen: Steunpunt Gelijkekansenbeleid, UA-LUC.

Gonsiorek, John, C. & Rudolph, James, R. (1991). Homosexual Identity: Coming Out and Other Developmental Events, in: Gonsiorek, John, C. & Weinrich, James, D. (eds.), *Homosexuality- Research Implications for Public Policy*. Newbury Park: Sage Publications, 161-176.

Häusermann, Michael & Wang, Jen (2003). *Projet santé gaie. Les premiers résultats de l'enquête sur la santé des hommes gais de Genève*. Genève : Dialogai.

Heerwegh, Dirk (2001). *Surveyonderzoek middels het internet. Een exploratie van het terrein*. Leuven: KULeuven - Departement Sociologie - Afdeling voor Dataverzameling en Analyse, DA/2001-26.

Heaphy, Brian & Yip, Andrew K. T. (2003). *Uneven Possibilities: Understanding Non-Heterosexual Ageing and the Implications of Social Change*, Sociological Research Online, 8 (4). <http://www.socresonline.org.uk/8/4/heaphy.html>.

Hellinck, Bart (2003). *Een droom waarvan we nooit konden vermoeden dat hij mogelijk zou zijn. Bijdrage tot de geschiedenis van 50 jaar homo- en lesbiennebeweging in Vlaanderen (1953-2003)*. Gent/Brussel: Holebifederatie/Gelijke Kansen in Vlaanderen.

Horowitz, Janna, L. & Newcomb, Michael, D. (2001). A Multidimensional Approach to Homosexual Identity, *Journal of Homosexuality*, 42 (2): 1-19.

- Ingram Kathleen M. & Betz, Nancy E. (2001). Unsupportive responses from others concerning a stressful life event: development of the unsupportive social interactions inventory, *Journal of social and clinical psychology*, 20 (2): 173-207.
- Ingram Kathleen M. & Jones, D. A. & Fass, R. J. (1999). Social support and unsupportive social interactions: their association with depression among people living with HIV, *Aids Care*, 11 (3): 313-329.
- Joostens, Piet (2005). Hoe links draagt de holebi?, *De Morgen*, 11 mei 2005.
- Jeukens, Ilse, Devuyst, Dimitri & Vanoutryve, Fernand (1996). *Stand van Zaken. De Maatschappelijke Positie van Lesbiennes, homo's en Biseksuelen in Vlaanderen*. Brussel: Vlaams Ministerie voor Gelijke Kansen Beleid.
- Jowell, Roger & the Central Co-ordinating Team (2004/2005). European Social Survey.
- Kalton, Graham (1983). *Introduction to Survey Sampling*. Newbury Park, CA: Sage Publications.
- Kawachi, Ichiro & Berkman Lisa, F. (2001). Social ties and mental health, *Journal of Urban Health*, 78 (3): 458-467.
- Kimmel, Douglas C. & Sang, Barbara E. (1995), Lesbians and Gay Men, in: Midlife, D'Augelli, Anthony R. & Patterson, Charlotte J. (eds.), *Lesbian, Gay, and Bisexual Identities Over the Lifespan*. New York/ Oxford: Oxford University Press, 190-214.
- Kinsey, Alfred C., Pomeroy, Wardell B. & Martin, Clyde E. (1948). *Sexual Behavior in the Human Male*. Philadelphia/ London: W.B. Saunders Company.
- Kinsey, Alfred C., Pomeroy, Wardell B., Martin, Clyde E., Gebhard, Paul H. (1957). *Sexuele gedragingen van de vrouw*. Blaricum, Bigot & Van Rossum.
- Klein, Fritz. (1990). The Need to View Sexual Orientation as a Multivariable Process: A Theoretical Perspective, in: McWhirter, David P., Sanders, Stephanie A. & Reinisch, June Machover (eds.), *Homosexuality/Heterosexuality - Concepts of Sexual Orientation*. New York/ Oxford: Oxford University Press, 277-282.
- Koch, S. Nadine & Emrey, Jolly A. (2001). The Internet and Opinion Measurement: Surveying Marginalized Populations, *Social Science Quarterly*, 82 (1): 131.

- Kriesie, Hanspeter, Koopmans, Ruud, Duyvendak, Jan Willem & Giugni, Marco G. (1995). *New Social Movements in Western Europe*. London: UCL Press Limited.
- Laumann, Edward, Gagnon, John H., Michael, Robert, T. & Michaels Stuart (1994). *The Social Organization of Sexuality: Sexual Practices in the United States*. Chicago: University of Chicago Press.
- Lehtonen, Jukka (2004). Lesbian, gay and bisexual teachers: invisible in the mind of the students?, in: Lehtonen, Jukka & Mustola, Kati (eds.), *"Straight people don't tell do they...?"*. *Negotiating the boundaries of sexuality and gender at work*. Helsinki: Oy Edita Ab, 238-254.
- Lemaître, Josée (2003). *Vlaanderen Gepeild 2003*. Brussel: Administratie Planning en Statistiek, Ministerie van de Vlaamse Gemeenschap.
- Lenaers, Steven (2006). *Kansen en onkansen in Vlaanderen: Resultaten van de Survey Gelijke Kansen 2004*. Antwerpen: Steunpunt Gelijkekansenbeleid UA-UHasselt.
- Lewis Robin J., Derlega Valerian J., Berndt Andrea, Morris Lynn M. & Rose Suzanna (2001). An empirical analysis of stressors for gay men and lesbians, *Journal of Homosexuality*, 42(1):63-88.
- Lewis, Robin J., Derlega, Valerian J., Griffin, Jessica L. & Krowinski, Alison C. (2003). Stressors for gay men and lesbians: life stress, gay-related stress, stigma consciousness, and depressive symptoms, *Journal of social and clinical psychology*, 22 (6): 716-729.
- Lodewyckx, Ina (2002). *Cijfers en Indicatoren. Vindt u dat men de volgende dingen moet openstellen voor homoseksuele en lesbische koppels?*
http://www.steunpuntgelijkekansen.be/main.aspx?c=*SGK&n=38060, gelezen op 23-11-2006.
- Marsden, Peter V. (1987). Core discussion networks of Americans, *American social review*, 52: 122-131.
- Mayfield, Wayne. (2001). The Development of an International Homonegativity Inventory for Gay Men, *Journal of Homosexuality*, 41 (2).
- McWhirther, David P. & Matisson, Andrew M. (1984). *The male couple: how relationships develop*. Englewood Cliffs, NJ: Prentice-Hall Inc.

- Metz, Michael E., Rosser, Simon B.R., Strapko, Nancy (1994). Differences in conflict-resolution styles among heterosexual, gay, and lesbian couples, *The journal of sex research*, 31 (4): 293-308.
- Meyer, Ilan H. (1995). Minority stress and mental health in gay men, *Journal of Health Social Behavior*, 36: 38-56.
- Meyer, Ilan H. (2003). Prejudice, social stress, and metal health in lesbian, gay, and bisexual populations: conceptual issues and research evidence, *Psychological Bulletin*, 129 (5): 674-697.
- Motmans, Joz & Denekens, Joke (2006). *De transgenderbeweging in Vlaanderen en Brussel in kaart gebracht: organisatiekenmerken, netwerken en strijdpunten*. Antwerpen: Steunpunt Gelijkekansenbeleid, UA – UHasselt.
- Nahas, Omar (2001). *Islam en homoseksualiteit*. Amsterdam/Utrecht: Uitgeverij Bulaaq/Yoesuf.
- Nardi, Peter M. (1999). *Gay Men's Friendships – Invincible Communities*. Chicago/London: The University of Chicago Press.
- Nationaal Instituut voor Statistiek, ISPA Belgium (2006), *Internetaansluitingen (1998-2006)*. http://statbel.fgov.be/figures/d75_nl.asp#6, gelezen op 25-11-06.
- Nesmith, Andrea A., Burton, David L. & Cosgrove, T.J. (1999). Gay, Lesbian, and Bisexual Youth and Young Adults: Social Support in Their Own Words, *Journal of Homosexuality*, 37(1): 95-108.
- Ochs Robyn (1996). Biphobia: It Goes More Than Two Ways. In: Firestein Beth A. (1996). *Bisexuality: The Psychology and Politics of an Invisible Minority*. Thousand Oaks/London/ New Delhi: Sage Publications.
- Peeters, Bart (2000). *Effectiviteit van Hulp en Zorg ten aanzien van de Sociale en Culturele integratie* (niet gepubliceerde licentiaatsverhandeling). Antwerpen: UA - Faculteit Politieke en Sociale wetenschappen.
- Pelleriaux, Koen & Van Ouytsel, Jeff (2003). *De houding van Vlaamse scholieren tegenover holebiseksualiteit*. Antwerpen: Universiteit Antwerpen - Onderzoeksgroep Cultuur & Welzijn/ Holebifabriek vzw.

- Pinel Elizabeth C. (1999). Stigma consciousness: the psychological legacy of social stereotypes, *Journal of personality and social psychology*, 76 (1): 114-128.
- Pinel, Elizabeth C. & Warner, Leah R. & Chua, Poh-Pheng (2005). Getting there is only half the battle: stigma consciousness and maintaining diversity in higher education. *Journal of Homosexuality*, 61 (3): 481-506.
- Plummer, Ken (1999). The Lesbian and Gay Movement in Britain: Schisms, Solidarities, and Social Worlds, in: Adam Barry D., Duyvendak Jan Willem & Krouwel Andre (eds.), *The Global Emergence of Gay and Lesbian Politics: National Imprints of a Worldwide Movement*. Philadelphia: Temple University Press, 133-157.
- Pugh, Stephen (2002). The Forgotten: A Community Without a Generation – Older Lesbians and Gay Men, in: Richardson, Diane & Seidman, Steve (eds.), *Handbook of Lesbian & Gay Studies*. Thousand Oaks/ London/ New Delhi: Sage Publications, 161-181.
- Raad van de Gelijke Kansen voor Mannen en Vrouwen (2000), *Inventarisatie van de Raad van de Gelijke Kansen voor Mannen en vrouwen van 7 april 2000 aangaande Discriminatie ten opzichte van Holebi's*.
- Reekie, Alan (1997). Chapter 18: Belgium, in: West Donald J. & Green, Richard (eds.), *Sociolegal control of Homosexuality: A multi-nation comparison*. New York/London: Plenum Press.
- Reid, James D. (1995). Development in Late Life: Older Lesbian and Gay Lives, in: D'Augelli Anthony R. & Patterson Charlotte. J. (eds.), *Lesbian, Gay, and bisexual Identities Over the Lifespan*. New York/ Oxford: Oxford University Press, 215-240.
- Keith, Roe & Agnetha, Broos (2004). Marginality in the Information Age: The Socio-Demographics of Computer Disquietude: A short research note. *Communications: The European Journal of Communication*, 30 (1): 91-96.
- Rowen, Christopher, J. & Malcolm, James, P. (2002). Correlates of Internalized Homophobia and Homosexual Identity Formation in a Sample of Gay Men, *Journal of Homosexuality*, 43(2): 77-92.
- Salo, Aija (2004). Working class lesbian women in their work communities, in: Lehtonen, Jukka & Mustola, Kati (eds.), *"Straight people don't tell do they...?". Negotiating the boundaries of sexuality and gender at work*. Helsinki: Oy Edita Ab, 194-205.

- Sandfort, Theo & de Vroome, Ernest (1996). Homoseksualiteit in Nederland: een vergelijking tussen aselechte groepen homoseksuele en heteroseksuele mannen, *Tijdschrift voor Seksuologie*, 20 (3): 232-245.
- Savin-Williams Ritch C. (1995). Lesbian, Gay Male, and Bisexual Adolescents. In: D'Augelli Anthony R. & Patterson Charlotte J. (eds.), *Lesbian, Gay, and bisexual Identities Over the Lifespan*. New York, Oxford: Oxford University Press.
- Scheers, Stefan (2006), *De homoliga is ontbonden*.
<http://www.gaybelgium.be/content/EEFluyZkLEIrFLMzyW.shtml>, gelezen op 25-11-2006.
- Schippers, Jan (1997). *Liever Mannen: Theorie en praktijk van de hulpverlening aan homoseksuele mannen*. Amsterdam: Thesis Publishers.
- Sell, Randall L. (1996). The Sell Assessment of Sexual Orientation: Background and Scoring, *Journal of Gay, and Bisexual identity*, 1 (4): 295-310.
- Sell, Randall L. (1997). Defining and Measuring Sexual Orientation: A Review, *Archives of Sexual Behavior*, 26 (6): 643-658.
- Shively, Michael G. & De Cecco John P. (1993). Components of Sexual Identity, in: Garnets Linda D. & Kimmel Douglas C. (eds.), *Psychological Perspectives on Lesbian and Gay Male Experiences*. New York: Colombia University Press, 80-88.
- Schuyf, Judith & Krouwel, André (1999). The Dutch Lesbian and Gay Movement: The Politics of Accommodation, in: Adam, Barry D., Duyvendak, Jan Willem & Krouwel, André (eds.), *The Global Emergence of Gay and Lesbian Politics: National Imprints of a Worldwide Movement*. Philadelphia: Temple University Press, 158-183.
- Schuyf Judith (1996). *Oud Roze: de positie van lesbische en homoseksuele ouderen in Nederland*. Utrecht: Universiteit Utrecht.
- Schuyf, Judith (1997). *Gevoelsgenoten van zekere leeftijd: levensverhalen van oudere homoseksuele vrouwen en mannen*. Amsterdam: Schorer Boeken.
- Schuyf, Judith (2001). Lesbisch en ouder worden, in: De Bruin, Karin A.P. & Balkema, Mike (eds.), *Liever Vrouwen: theorie en praktijk van de lesbisch specifieke hulpverlening*. Amsterdam: Schorer Boeken, 187-212.

- Sibalis, Michael (2004). Urban space and homosexuality: the example of the Marais, Paris' "gay ghetto", *Urban Studies*, 41 (9): 1739-1758.
- Smith Richard B. & Brown Robert A. (1997). The impact of social support in gay male couples, *Journal of Homosexuality*, 33 (2): 39-61.
- Smith, Nathan Grant & Ingram, Kathleen M. (2004). Workplace heterosexism and adjustment among lesbian, gay, and bisexual individuals: The role of unsupportive social interactions, *Journal of Counselling Psychology*, 51: 57-67.
- Soesbeek, Klaas & Bonfrère, Letty (1993). *Zouden ze bestaan!? Homoseksualiteit en ouder worden*. Utrecht: Universiteit Utrecht - Interfacultaire Werkgroep Homostudies.
- Spencer, Melinda S. (2004). *The influence of Sexual Orientation and Gender on the Social Support Networks of Middle-Aged and Older Adults*. Morgantown, West Virginia: Department of psychology, Eberly College of Arts and Sciences.
- Szymanski, Dawn & Chung Barry Y. (2001). The Lesbian Internalized Homophobia Scale: A rational/theoretical approach, *Journal of Homosexuality*, 41(2): 37-52.
- Takács, Judit (2006). *Social exclusion of young lesbian, gay, bisexual and transgender (LGBT) people in Europe*. Brussels/Amsterdam: ILGA-Europe/IGLYO.
- Taylor, Verta, Kaminski, Elizabeth & Dugan, Kimberly (2002). From the Bowery to the Castro: Communities, Identities, and Movements, in: Richardson, Diane & Seidman, Steven (eds.), *The Handbook of Gay and Lesbian Studies*. London: Sage Publications, 99-114.
- Thoits, Peggy A. (1995). Stress, Coping, and Social Support Processes: Where Are we? What next? *Journal of health and social behavior*, (extra Issue): 53-79.
- Valentine, Gill (2002). Queer bodies and the production of space, in: Richardson, Diane & Seidman, Steve (eds.), *Handbook of Lesbian & Gay Studies*. Thousand Oaks/London/New Delhi: Sage Publications, 145-160.
- van de Meerendonk, Bas, Adriaansen, Rein & Vanwesenbeeck, Ine (2003). *Op weg naar een vrolijke herfst? Zorgbehoeften van en zorgverlening aan lesbische en homoseksuele ouderen in Nederland*. Utrecht/Amsterdam: Rutgers Nisso Groep/Schorerstichting.
- Van Geel, Hendrik (2005). Nieuwe stedelijkheid. Een sociaal-cultureel uitstapje langs de gevels van nieuwe stedelijkheid, van Milaan naar Zandhoven van Zandhoven naar

- Chicago en terug naar Zandhoven, in: *Vlaanderen gepeild 2005*. Brussel: Ministerie van de Vlaamse Gemeenschap - Administratie Planning en Statistiek.
- Vanhala, Anna (2004). To hide one's true self? Openness and well-being of lesbian, gay and bisexual health care employees, in: Lehtonen, Jukka & Mustola, Kati (eds.), *"Straight people don't tell do they...?". Negotiating the boundaries of sexuality and gender at work*. Helsinki: Oy Edita Ab, 194-205.
- van Wijk, Eveline, van de Meerendonk, Bas, Bakker, Floor & Vanwesenbeeck, Ine (2005). Moderne homonegativiteit: de constructie van een meetinstrument voor het meten van hedendaagse reacties op zichtbare homoseksualiteit in Nederland, *Tijdschrift voor seksuologie*, 29 (1): 19-27.
- Vanbeselaere, Norbert, Lagrou, Leo, Van De Sande, Caroline, Snauwaert, Boris & Soenens, Bart (2003). Sociale identiteit en belang gehecht aan nationaliteit: een onderzoek bij Marokkaanse jongeren in België, in: Foblets, Marie-Claire & Cornelis, Eva (eds.), *Migratie, zijn wij uw kinderen? Identiteitsbeleving bij allochtone jongeren*. Leuven: Acco, 99-114.
- Verhoeven Erwin (2001). Trenet was de vader van het moderne Fransen chanson, *Het Laatste Nieuws*, 20 februari 2001: 36.
- Vincke, John & Bracke, C. (1997), *Schets van en kader voor Aids-preventie bij jongensprostitutie: beschrijving en identificatie van mogelijkheden en moeilijkheden*. Gent: Universiteit Gent - Vakgroep Sociologie.
- Vincke, John & Stevens, Peter (1999a). *Een beleidsgerichte algemene survey van Vlaamse homoseksuele mannen en vrouwen. Basisrapport*. Brussel/Gent: Ministerie van de Vlaamse Gemeenschap - Cel Gelijke Kansen/ Universiteit Gent - Vakgroep Sociologie.
- Vincke, John & Stevens, Peter (1999b). *Project leefsituatie Vlaamse holebi's: resultaten kwalitatief onderzoeksgedeelte*. Brussel/Gent: Ministerie van de Vlaamse Gemeenschap - Cel Gelijke Kansen/ Universiteit Gent - Vakgroep Sociologie.
- Vincke, John & van Heeringen, Kees (2002). Confident Support and the Mental Wellbeing of Lesbian and Gay young Adults: a Longitudinal Analysis, *Journal of Community and Applied Social Psychology*, 12: 181-193.
- Vincke, John (2002a). *Expertrapport - Gelijke kansen en holebi's. Schets van een theoretisch kader voor een gelijke kansenbeleid met vermelding aandachtspunten. Analyse van de internationale wetenschappelijke literatuur*. Gent: Universiteit Gent.

- Vincke, John (2002b). *Sociologie. Een klassieke en hedendaagse benadering*. Gent: Academia Press.
- Vincke, John, & Bolton, Ralph (1994). Social support, depression, and self-acceptance among gay men, *Human Relations*, 47: 1049-1062.
- Vincke, John, Mak, Ruud & Bolton, Ralph (1991). *Mannen met mannen*. Gent: CGSO.
- Vincke, John, Bolton, Ralph & De Rycke, Lieven (1999). Gay identity and the experience of gay social stress, *Journal of Applied Social Psychology*, 29 (6): 1316-1331.
- Vlaeminck, Mark (2001). *Als homo's het kopen, zit het goed*. Het Nieuwsblad, 12 oktober 2001: 5.
- Vranken, Jan & Henderickx, Erik (2004). *Het speelveld en de spelregels. Een inleiding tot de sociologie*. Leuven: Acco.
- Waldijk, Kees (2006). *Eight major steps in the legal recognition of homosexual orientation. A chronological overview of legislation in 45 European countries*.
http://athena.leidenuniv.nl/rechten/meijers/content_docs/Publications%20Kees%20Waldijk/chronological_overview_25aug2006.doc, gelezen op 24/11/06.
- Waegel, Hans & Agneesens, Filip (2001). Impressies over sociale relaties, waarden en tradities, in: Lemaître, Josée & Van Geel, Hendrik (eds.), *Vlaanderen gepeild. De Vlaamse overheid en burgeronderzoek*. Gent/Mariakerke: L. Vanmelle, 133-156.
- Wagner, Glen, Serafini, James, Rabkin, Judith, Remien, Robert & Williams, Janet (1994). Integration of One's Religion and Homosexuality: A Weapon against Internalized homophobia?, *Journal of Homosexuality*, 26 (4): 91-109.
- Walen, Heather R. & Lachman, Margie E. (2000). Social support and strain from partner, family, and friends: Costs and benefits for men and women in adulthood, *Journal of Social and personal relationships*, 17 (1): 5-30.
- Waller, Margaret A. (2001). Gay men with AIDS: Perceptions of social support and adaptational outcome. *Journal of Homosexuality*, 41(2), 99-117.
- Weeks, Jeffrey (1991). *Essays on History, Sexuality and Identity*. London: Rivers Oram Press.

- Weeks, Jeffrey (2005). Vriendschapsethiek en gelijke kansen in de levensloop: het geval van niet-heteroseksuele 'families of choice', in: Godemont, Jozefien, Steegmans, Nico, Goyvaerts, Karin, Lenaers, Steven & Spee, Sonja (eds.), *Steunpunt Gelijkekansenbeleid: Jaarboek 3*. Antwerpen: Garant, Steunpunt Gelijkekansenbeleid UA/UHasselt, 213-229.
- Weeks, Jeffrey, Heaphy, Brian & Donovan, Catherine (2001). *Same Sex Intimacies: Families of Choice and Other Life Experiments*. London: Routledge.
- Wellman, Barry & Potter, Stephanie (1999). The Elements of Personal Communities, in: Wellman, Barry (ed.), *Networks in the Global Village: Life in Contemporary Communities*. Boulder, CO: Westview Press, 49-81.
- Wellman, Barry (1992). Men in Networks, private communities, domestic friendships, in: Nardi, Peter (ed.), *Men's Friendships*. Newbury Park: Sage, 74-114.
- Wellman, Barry (1999). The Network Community: An Introduction, in: Wellman, Barry (ed.), *Networks in the Global Village: Life in Contemporary Communities*. Boulder, CO: Westview Press, 1-48.
- Wiercx, Joke & Woodward, Alison (2004). *Vernieuwend transnationaal gelijkekansenbeleid: Sociale bewegingen en organisaties en hun rol in het gelijkekansenbeleid op Vlaams en Europees niveau: de voorbeelden van de vrouw- en holebibewegingen*. Brussel: Vrije Universiteit Brussel - Centrum voor Vrouwenstudies, in opdracht van het Steunpunt Gelijkekansenbeleid (UA-UHasselt).

